
VIL·LA FILOMENA: UN VIATGE A LA PREHISTÒRIA

VIL·LA FILOMENA: UN VIATGE A LA PREHISTÒRIA

VIL·LA FILOMENA: UN VIATGE A LA PREHISTÒRIA

Catàleg de l'exposició

«Vil·la Filomena, els primers habitants de Vila-real»

Museu Etnològic del Termet

Enguany Vila-real commemora els 100 anys del Termet de la Mare de Déu de Gràcia, pulmó verd tan respectat i volgut per tots els vila-realencs i vila-realences, que ens ofereix espais diversos per a l'oci, l'esport, l'espiritualitat, el descans i sobretot el contacte amb la naturalesa.

La configuració d'aquest espai natural, inclòs en el Paisatge Protegit de la Desembocadura del riu Millars des de l'any 2005, va ser l'escenari del descobriment del jaciment arqueològic de Vil·la Filomena. Un descobriment que es va convertir en tot un esdeveniment nacional i internacional. És per això que, com a alcalde de la ciutat, és un verdader orgull poder presentar-vos l'exposició titulada «Vil·la Filomena, els primers habitants de Vila-real», que acollirà la sala principal del Museu Etnològic del Termet, que ens mostrarà i revelarà els esdeveniments més rellevants del descobriment.

L'exposició, organitzada pel Departament de Museus de l'Ajuntament de Vila-real i comissariada per José Albelda, compta amb la col·laboració de la Diputació de Castelló i el Museu de Belles Arts de Castelló. És important conéixer l'esplèndid descobriment del jaciment i de les restes que s'hi van trobar, i els estudis i la divulgació que van transcendir en el seu temps. Així com també la importància geogràfica del lloc on es va trobar el jaciment, el riu Millars, i com ha anat transformant-se al llarg d'aquests segles.

Us anime a visitar l'esplèndida exposició que analitza el jaciment arqueològic de Vil·la Filomena des de diferents àmbits: científic, educatiu, social i també econòmic. Les restes arqueològiques ceràmiques, òssies i documentals generades per el geòleg Vicente Sos Baynat i el professor Francisco Esteve Gálvez ens aporten una visió més directa i realista de la cultura campaniforme i ens ajuden a redescobrir l'espai natural en què va habitar aquesta cultura prehistòrica calcolítica de vora quatre mil anys arrere. Amb aquesta exposició es posa també de manifest que cal valorar el passat per a conservar el nostre patrimoni cultural i natural.

José Benlloch Fernández
Alcalde de Vila-real

Este año Vila-real conmemora los 100 años de El Termet de la Virgen de Gracia, pulmón verde tan respetado y querido por todas y todos los vila-realenses, que nos ofrece espacios diversos para el ocio, el deporte, la espiritualidad, el descanso y sobre todo el contacto con la naturaleza.

La configuración de este espacio natural, incluido en el Paisaje Protegido de la Desembocadura del río Mijares desde el año 2005, fue el escenario del descubrimiento del yacimiento arqueológico de Villa Filomena. Un descubrimiento que se convirtió en todo un acontecimiento nacional e internacional. Es por eso que, como alcalde de la ciudad, es un verdadero orgullo poder presentaros la exposición titulada «Vil·la Filomena, els primers habitants de Vila-real», que acogerá la sala principal del Museo Etnológico de El Termet, que nos mostrará y revelará los acontecimientos más relevantes del descubrimiento.

La exposición, organizada por el Departamento de Museos del Ayuntamiento de Vila-real y comisariada por José Albelda, cuenta con la colaboración de la Diputación de Castellón y el Museo de Bellas Artes de Castellón. Es importante conocer el espléndido descubrimiento del yacimiento y de los restos que allí se hallaron, y los estudios y la divulgación que transcendieron en su tiempo. Así como también la importancia geográfica del lugar donde se encontró el yacimiento, el río Mijares, y cómo ha ido transformándose a lo largo de estos siglos.

Os animo a visitar la espléndida exposición que analiza el yacimiento arqueológico de Villa Filomena desde diferentes ámbitos: científico, educativo, social y también económico. Los restos arqueológicos cerámicos, óseos y documentales generados por el geólogo Vicente Sos Baynat y el profesor Francisco Esteve Gálvez nos aportan una visión más directa y realista de la cultura campaniforme y nos ayudan a redescubrir el espacio natural en que habitó esta cultura prehistórica calcolítica de unos cuatro mil años atrás. Con esta exposición se pone también de manifiesto que hay que valorar el pasado para conservar nuestro patrimonio cultural y natural.

José Benlloch Fernández
Alcalde de Vila-real

Per diversos motius, fer una exposició a Vila-real sobre Vil·la Filomena és una iniciativa tremendament encertada. El jaciment arqueològic ho mereix i també les persones que es van veure implicades en l'excavació i, després, de manera molt afortunada en la perduració dels materials que ara recull la mostra complits els 100 anys d'aquella intervenció, que en molts sentits va ser important, no sols per al coneixement del campaniforme cordat que la singularitzà, sinó també per ser inicial en el procés, centenari i d'evolució irregular, que significa la presa de consciència i de mesures per a la conservació, difusió i investigació d'un patrimoni que és llegat dels qui ens van precedir.

Fa una dècada vaig culminar un treball que va començar sent un xicotet article sobre les ceràmiques campaniformes encarregat pel meu benvolgut amic Arturo Oliver i va acabar sent un llibre de prop de 350 pàgines, *Villa Filomena. Memoria de una excavación nonagenaria*, precisament perquè el tema i sobretot la implicació d'aquells primers il·lustres arqueòlegs em va impressionar, em va emocionar i va convertir la seua escriptura en el meu repte principal i íntim durant alguns anys. Veig, molt satisfet, que l'exposició realitzada al Museu Etnològic del Termet recull bona part d'aquell esforç perquè valora el jaciment arqueològic com el que va ser, un poblat mil·lenari situat en la riba dreta del Millars, presenta al públic els materials que s'hi trobaren i situa Vicente Sos i Francisco Esteve en el lloc que mereixen.

Abans, Vil·la Filomena era un jaciment *perduto i desdibuixat*. El pas del temps d'una actuació realitzada quan regnava Alfons XIII, l'havia feta referència del principal interès de l'il·lustre professor de la Universitat de Barcelona, Pedro Bosch Gimpera, que fa un segle es va desplaçar a Castelló i a Vila-real per a conéixer de primera mà les troballes. Per això es coneixien bé el xicotet vas vermellós amb una decoració a bandes de traços impresos delimitades per fines línies de cordell i aquell altre trencat en singulars fragments d'un segon vas campaniforme, del tot vinculat a terres europees més enllà dels Pirineus per disposar d'una decoració únicament cordada, entre altres motius, perquè van figurar en l'Exposició Universal que es va celebrar a la ciutat comtal el 1929 i perquè van ser tractats en l'obra de rellevància internacional que un any abans va subscriure Alberto del Castillo sobre *La cultura del vaso campaniforme. Su origen y extensión en Europa*.

D'alguna manera, en la bibliografia s'havia oblidat que el jaciment era un poblat dels que ara es coneixen com de sitges o clots per les *estructures negatives* que els caracteritzen, i es va prioritzar l'estudi d'aquelles troballes singulars, de manera que va arribar a subscriure's que el paratge disposava d'una necròpoli assimilable als sepulcres de fossa del nord-est peninsular i fins i tot que havia tingut un gran túmul que la cobria, fet que entra en les pàgines d'una arqueologia afortunadament superada que solament es fixava en els objectes, en la seua possible procedència i en la seua identificació concreta amb pobles que s'expandien amb els seus estris. Així va arribar a valorar-lo en la seua joventut Francisco Esteve Gálvez, tan bolcat en Vil·la Filomena que, en la seua tesi doctoral, llegida davant d'Hugo Obermaier a la Universitat Central de Madrid el 1935, va arribar a considerar, per aquests vasos campaniformes, que els habitants d'aquell poblat de fràgils cabanyes formaven part d'una cultura que, originada en la Península, s'expandia pel centre i l'occident d'Europa i pel Mediterrani, fins a Sicília i Itàlia.

Potser la major satisfacció que vaig tenir en aquell repte va ser acostar-me a la figura de Vicente Sos Baynat, que va redactar una meritòria per immediata memòria, que ell humilment va valorar com a provisional, sobre les troballes de Vil·la Filomena. Publicada per entregues en el *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura* entre 1922 i 1924, no m'equivoque si subscriv que va ser el primer treball arqueològic que tenia un tractament científic, propi del que avui diríem *pluridisciplinari*, per abordar els continguts d'una manera especialitzada i presentar no sols els materials arqueològics, sinó també les restes antropològiques i de fauna. Em vaig aproximar a la memòria de Vicente a través del seu fill Alejandro Sos Paradinas, a qui lamentablement no vaig

poder conéixer en persona, però amb el qual vaig mantenir una correspondència preciosa mitjançant correus electrònics que durant mesos vam intercanviar entre Alacant i Florida, després d'esbrinar, des de ma casa, la seu adreça de correu electrònic.

Arturo em va aconseguir una documentació preciosa i inèdita sobre l'excavació del jaciment que, gràcies a la col·laboració de prestigiosos col·legues, vaig poder publicar, seguint la intenció de Sos de redactar una memòria completa de la intervenció, si bé 90 anys després i només comptant amb les anotacions i fotos d'aquell jove professor. Veig amb satisfacció que ara s'aprofita amb encert en l'exposició. Eren papers inèdits elaborats per un autèntic prohom, geòleg de formació i professor d'ensenyaments mitjans, que va lluitar en aquella Vila-real per a posar ordre en l'excavació i fer valer un jaciment que es va excavar sense mètode ni encert. Vaig enviar a Alejandro el meu text i es va emocionar quan el va llegir i va entendre que havia descobert que el vas campaniforme de Vil·la Filomena també significava el compromís, producte no només de la relació sinó d'amistat íntima, de respecte mutu que durant anys van portar en la seua intimitat Esteve i Sos.

Encara que avui Sos Baynat és un personatge reconegut i admirat, no ha d'oblidar-se que hagué de viure amagat després de la guerra i que després hagué de reinventar-se a Extremadura, on després de treballar en l'empresa privada, va exercir de nou de professor i va desenvolupar, malgrat tot, una labor que es reconeix i admira, atés que porta el seu nom el Museu Geològic i Miner de Logrosán. Diré que vaig saber per Alejandro que en el seu cor mai va abandonar Vil·la Filomena i que sempre va parlar bé d'Esteve. El seu interès per l'arqueologia va perviure i n'és una mostra l'estudi que el 1962 va fer sobre les plaques d'esquist de Granja de Céspedes, Badajoz, una de les quals és considerada peça principal del Museu Arqueològic Nacional.

Sos va conéixer un Esteve adolescent quan assistia a una conferència que impartia el primer a l'Institut Francesc Ribalta, on van anar a parar en primera instància els materials trobats a Vil·la Filomena. Impressionat, Esteve es va acostar a l'excavació de Vil·la Filomena perquè li agradava l'arqueologia i admirava el brillant geòleg, i va participar igualment en la trobada que van mantenir amb Bosch Gimpera. Anys després, durant la guerra, tots dos van coincidir com a professors en el claustre del mateix Institut Ribalta de Castelló de la Plana, del qual Sos era comissari —director del centre d'ensenyament— i Esteve, a més, conservador del Museu Provincial. Vaig llegir que Sos va defensar el primer en una reunió tensa de claustre el 1937, i sospite que, en aquells dies atzacs, Sos i Esteve devien tenir bones converses sobre Vil·la Filomena i els seus vasos campaniformes. Davant del risc que implicava el conflicte bèlic, al maig de 1938, Vicente Sos va considerar oportú donar ordre de trasllat dels materials arqueològics i científics del gabinet del Ribalta a l'Institut Lluís Vives de València, on després tot es va perdre, excepte curiosament *el millor*, això és el lot de peces que es recupera i s'exhibeix en aquesta exposició que Esteve va lliurar quan ja era gran al Museu de Belles Arts de Castelló.

Esteve va redactar en una targeta que havia comprat el vas sencer a algú i que a poc a poc va poder reunir la col·lecció arqueològica que va incrementar amb les seues visites al paratge en els anys quaranta. Jo crec que no, i encara que potser m'equivoque, crec que Sos, sabedor que a Esteve li anava a anar millor la vida després de la guerra, va considerar que no tot fora a València i que tots dos van pactar que Francisco preservara el vas campaniforme en mans seues, per a guardar així la memòria dels habitants prehistòrics i també de la seua amistat.

Jorge A. Soler Díaz

Director del Museu de Belles Arts d'Alacant

Por varios motivos, hacer una exposición en Vila-real sobre Villa Filomena es una iniciativa tremadamente acertada. El yacimiento arqueológico lo merece y también las personas que se vieron implicadas en su excavación y, luego, de manera muy afortunada en la perduración de los materiales que ahora la muestra recoge cumplidos los 100 años de aquella intervención, que en muchos sentidos fue importante, no solo para el conocimiento del campaniforme cordado que la singulariza, sino también por ser inicial en ese proceso, centenario y de evolución irregular, que significa la toma de conciencia y medidas para la conservación, difusión e investigación de un patrimonio que es legado de quienes nos precedieron.

Hace una década culminé un trabajo que empezó siendo un pequeño artículo sobre las cerámicas campaniformes encargado por mi querido amigo Arturo Oliver y terminó siendo un libro de cerca de 350 páginas, *Villa Filomena. Memoria de una excavación nonagenaria*, precisamente porque el tema y sobre todo la implicación de aquellos primeros ilustres arqueólogos pudo conmigo, me emocionó y convirtió su escritura en mi principal e íntimo reto durante varios años. Veo, muy satisfecho, que la exposición realizada en el Museo Etnológico de El Termet recoge buena parte de aquel esfuerzo porque valora al yacimiento arqueológico como lo que fue, un poblado milenario sito en la orilla derecha del Mijares, presenta al público los materiales que se hallaran y sitúa a Vicente Sos y a Francisco Esteve en el lugar que merecen.

Antes, Villa Filomena era un yacimiento *perdido y desdibujado*. El paso del tiempo de una actuación realizada reinando Alfonso XIII, la había hecho referencia del principal interés del ilustre profesor de la Universidad de Barcelona, Pedro Bosch Gimpera, quien hace un siglo se desplazó a Castellón y a Vila-real para conocer de primera mano los hallazgos. Por ello se conocía bien el pequeño vaso rojizo con una decoración a bandas de trazos impresos delimitadas por finas líneas de cordel y aquel otro roto en singulares fragmentos de un segundo vaso campaniforme, del todo vinculado a tierras europeas allende los Pirineos por disponer de una decoración únicamente cordada, entre otros motivos, porque figuraron en la Exposición Universal que se celebrara en la ciudad condal en 1929 y porque fueron tratados en la obra de relevancia internacional que un año antes subscribiera Alberto del Castillo sobre *La cultura del vaso campaniforme. Su origen y extensión en Europa*.

De algún modo, en la bibliografía se había olvidado que el yacimiento era un poblado de los que ahora se conocen como de silos u hoyos por las estructuras negativas que los caracterizan, priorizando el estudio de aquellos hallazgos singulares, de modo que llegó a subscribirse que el paraje disponía de una necrópolis asimilable a los sepulcros de fosa del noreste peninsular e incluso que había tenido un gran túmulo que la cubría, algo que entra en las páginas de una arqueología afortunadamente superada que solamente se fijaba en los objetos, su posible procedencia y su identificación concretas con pueblos que se expandían con sus enseres. Así llegó a valorarlo en su juventud Francisco Esteve Gálvez, tan volcado en Villa Filomena que, en su tesis doctoral, leída frente a Hugo Obermaier en la Universidad Central de Madrid en 1935, llegó a considerar, por esos vasos campaniformes, que los habitantes de aquel poblado de frágiles cabañas formaban parte de una cultura que, originada en la Península, se expandía por el centro y el occidente de Europa y por el Mediterráneo, hasta Sicilia e Italia.

Quizá la mayor satisfacción que tuve en aquel reto fue acercarme a la figura de Vicente Sos Baynat, quien redactara una meritoria por inmediata memoria, que él humildemente valorara como provisional, sobre los hallazgos de Villa Filomena. Publicada por entregas en el *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* entre 1922 y 1924, no me equivoco si subscrito que fue el primer trabajo arqueológico que tenía un tratamiento científico, propio de lo que hoy llamaríamos *pluridisciplinar*,

por abordar los contenidos de un modo especializado, presentando no solo los materiales arqueológicos, sino también los restos antropológicos y de fauna. Me acerqué a la memoria de Vicente a través de su hijo Alejandro Sos Paradinas, al que lamentablemente no pude conocer en persona, pero con el que mantuve una preciosa correspondencia mediante correos electrónicos que durante meses intercambiamos entre Alicante y Florida, tras averiguar, desde mi casa, su dirección de correo electrónico.

Arturo me consiguió una documentación preciosa sobre la excavación del yacimiento inédita que, contando con prestigiosos colegas, pude publicar, siguiendo la intención de Sos de redactar una memoria completa de la intervención, si bien ¡90 años después! y solo contando con los apuntes y fotos de aquel joven profesor. Veo con satisfacción que ahora se aprovecha con acierto en la exposición. Eran papeles inéditos elaborados por un auténtico prohombre que, siendo geólogo de formación y profesor de enseñanzas medias, luchó en aquel Vila-real por poner orden en la excavación y hacer valer un yacimiento que se excavó sin método ni acierto. A Alejandro le envíe mi texto y se emocionó cuando lo leyó y entendió que había descubierto que el vaso campaniforme de Villa Filomena también significaba el compromiso, producto no solo de la relación sino de amistad íntima, de respeto mutuo que durante años llevaron en su intimidad Esteve y Sos.

Aunque hoy Sos Baynat es un personaje reconocido y admirado, no debe olvidarse que debió vivir escondido tras la guerra y que luego debió reinventarse en Extremadura, donde tras trabajar en la empresa privada, ejerció de nuevo de profesor, desarrollando, a pesar de todo, una labor que se reconoce y admira, llevando su nombre el Museo Geológico y Minero de Logrosán. Diré que supe por Alejandro que en su corazón nunca abandonó a Villa Filomena y que siempre habló bien de Esteve. Su interés por la arqueología pervivió, de lo que es muestra el estudio que en 1962 hizo sobre las placas de esquisto de Granja de Céspedes, Badajoz, considerándose una de ellas, pieza principal del Museo Arqueológico Nacional.

Sos conoció a un Esteve adolescente, asistiendo a una conferencia que impartiera el primero en el Instituto Francesc Ribalta, a donde fueron a parar en primera instancia los materiales hallados en Villa Filomena. Impresionado, Esteve se acercó a la excavación de Villa Filomena porque le gustaba la arqueología y admiraba al brillante geólogo, participando igualmente del encuentro que mantuvieron con Bosch Gimpera. Años después, durante la guerra, ambos coincidieron como profesores en el claustro del mismo Instituto Ribalta de Castelló de la Plana, siendo Sos comisario —director del centro de enseñanza— y Esteve, además, conservador del Museo Provincial. Leí que Sos defendió al primero en una tensa reunión de claustro en 1937, y sospecho que, en esos días aciagos, Sos y Esteve tendrían buenas conversaciones sobre Villa Filomena y sus vasos campaniformes. Ante el riesgo que implicaba el conflicto bélico, en mayo de 1938, Vicente Sos consideró oportuno dar orden de traslado de los materiales arqueológicos y científicos del gabinete del Ribalta al Instituto Luís Vives de València, donde luego todo se perdió, salvo curiosamente *lo mejor*, esto es el lote de piezas que se recupera y se exhibe en esta exposición, que Esteve entregó siendo mayor al Museo de Bellas Artes de Castelló.

Esteve redactó en una tarjeta que había comprado el vaso entero a alguien y que poco a poco pudo reunir la colección arqueológica que incrementó con sus visitas al paraje en los años cuarenta. Yo creo que no, y aunque a lo mejor me equivoque, creo que Sos, sabedor de que a Esteve le iba a ir mejor la vida tras la guerra, consideró que no todo fuera a València y que ambos pactaron que Francisco preservara el vaso campaniforme en sus manos, guardando la memoria de los habitantes prehistóricos y también de su amistad.

Jorge A. Soler Díaz
Director del Museo de Bellas Artes de Alicante

L'exposició «Vil·la Filomena, els primers habitants de Vila-real», organitzada pel Departament de Museus de l'Ajuntament de Vila-real, amb la col·laboració de la Diputació de Castelló i el Museu de Belles Arts de Castelló i comissariada per Arqueocas, analitza el jaciment arqueològic de Vil·la Filomena, poblat en planícia, format per una agrupació de fons de cabanyes i sitges, a més d'una necròpolis, amb una cronologia entorn al 2.300-1.400 a.C., adscrit a la cultura campaniforme de transició dins del context nacional i europeu i un dels primers jaciments d'aquest període prehistòric que es va donar a conéixer a la Comunitat Valenciana.

Des de finals del període calcolític i al llarg del bronze antic, existeixen una gran varietat de cultures europees diferents que adopten la denominació de *vas campaniforme*. Aquest tipus de ceràmiques estan caracteritzades per unes formes de perfil acampanat, recobertes amb decoracions disposades en bandes horizontals paral·leles i impreses amb cordats, és a dir, amb línies realitzades per l'aplicació d'una corda en la superfície encara molla. La seua expansió està atribuïda al comerç del metall i altres productes per les vies naturals generades per la cultura europea. Vil·la Filomena és un dels millors exemples, dins de la Península, de ceràmiques de corda, així com d'alguns dels vasos campaniformes de franges d'estil marítim, ceràmica originària de la zona del Rin i de l'Europa meridional que s'expandeix a través del corredor del riu Roine, arriba fins a Catalunya i se centra posteriorment a la zona del nord-est. Aquest tipus de poblat i de necròpolis denominat *llanura de silos* fou el punt més meridional europeu on es documenta el vas campaniforme cordat, a més a més de proporcionar la major quantitat i diversitat de ceràmica campaniforme.

L'exposició se situa a la sala principal d'Etnologia del Museu del Termet. En aquesta sala es mostrava una àmplia col·lecció de ferramentes i utilatges de la cultura popular del treball del camp, del món de la taronja, de la caça i de l'oci, entre d'altres. Totes les peces de cada ofici s'han traslladat a una sala interior en la qual s'unifiquen aquestes activitats.

Per tant, la sala principal s'ha condicionat per a acollir en un espai únic i diàfan l'exposició sobre Vil·la Filomena i s'ha convertit així en un àmbit d'interpretació del jaciment arqueològic. Es descriu visualment, amb les il·lustracions i el material arqueològic, com era el jaciment arqueològic i es contextualitza històricament en l'entorn natural del meandre del riu Millars, espai on van aparéixer les diferents restes arqueològiques testimonials de l'habitatge humà: la indústria òssia i lítica, els amulets, la ceràmica, els collars, etc., que s'exhibeixen en diverses vitrines, entre les quals destaca com a peça principal, el vas campaniforme complet que va aparéixer entre les restes. En altres vitrines es presenta la documentació generada el 1922-1924 per el geòleg Vicente Sos Baynat, el 1942-1952 pel professor Francisco Esteve Gálvez i els reculls de premsa dels diaris de l'època i articles científics que demostren el que va suposar aquest descobriment i el ressò que va provocar en la premsa de principis del segle xx.

A més a més, cal puntualitzar la importància de l'espai natural on està ubicat el Museu Etnològic del Termet, relacionat amb la temàtica d'aquesta exposició, atés que és l'espai on es van assentar aquests habitants fa ja més de quatre mil anys, per a conformar un poblat al costat del Millars, eix cultural, social i econòmic fonamental al llarg de la prehistòria i, posteriorment, de la història. Aquesta sala expositiva es caracteritza pels grans finestrals que introduceixen indirectament el paisatge del Millars dins de l'exhibició de les restes aparegudes en aquest indret. Per tant, s'hi interpreta l'entorn de l'espai natural del Termet durant el Calcolític i l'Edat de Bronze.

Actualment, es tracta d'un jaciment molt coneugut en l'àmbit científic però poc en l'àmbit socioeducatiu. Per això des del Departament de Museus es vol fer una difusió a diversos àmbits per a apropar tota la ciutadania al coneixement d'aquesta cultura prehistòrica en una zona tan volguda per Vila-real. Redescobrir el passat d'aquesta terra habitada i tot el que va suposar en el marc cultural, econòmic, etc., en un moment d'expansió humana.

Per a acabar, voldria convidar-vos a tots els que visiteu aquesta exposició que la considereu com un espai que us traslladarà al passat, us produirà curiositat per conéixer com era la vida d'aquestes persones i com era el paisatge en què vivien. Tot el paratge del Termet, tal com el coneixem nosaltres, ha anat configurant-se al llarg dels segles segons les necessitats dels que el van habitar. Testimonis patrimonials i culturals com són l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia, l'assut, la séquia Major i el molí fariner, són admirats i volguts per tothom; testimonis socials, lúdics i esportius com són les cavallerisses, l'alberg, la piscina, la Ruta Botànica, el restaurant, els masets i el pinar, que enguany fa 100 anys que es va crear, ens fan gaudir del paratge. El Termet de Vila-real és, en definitiva, tot un referent patrimonial i esportiu i un paisatge protegit des de 2005 per la Generalitat Valenciana. Un paratge natural a la vora del riu Millars amb tanta història que camina de les nostres mans amb il·lusió cap al futur.

Carmela Falomir Ventura

Tècnica responsable d'Espaces Culturals

VIL·LA FILOMENA, UNA FITA ARQUEOLÒGICA

Al començament del segle xx la prehistòria com a disciplina es trobava pràcticament en els seus inicis, ja que és a partir de mitjan segle anterior quan comença a considerar-se en la historiografia aquest període històric. Les excavacions arqueològiques també eren escasses, moltes vegades promogudes des d'altres disciplines, com és el cas de la geologia i de la paleontologia. Indubtablement el mètode arqueològic estava per definir i els treballs de camp consistien a desenterrar les peces que contenia el jaciment arqueològic. Fins i tot cal esperar a mitjan segona dècada perquè es reconeguen acadèmicament les pintures rupestres com a obra de l'home paleolític.

Als pobles de Castelló comencen a fer-se prospeccions per a localitzar jaciments arqueològics i serà el 1917 quan es descobreixen les pintures rupestres de la masia de Morella la Vella, a la localitat de Xiva de Morella, i les pintures de la Cova dels Cavalls al barranc de la Valltorta, al terme de Tírig. Aquestes dues troballes van posar la prehistòria castellonenca en el punt de mira de diversos grups d'investigació arqueològica tant de Madrid com de Barcelona.

Dins d'aquest context de la naixent disciplina de la prehistòria, al terme municipal de Vila-real, al costat del marge dret del riu Millars, i també l'any 1917, es localitza el jaciment arqueològic que es coneixerà com Vil·la Filomena. Un jaciment que es pot considerar clau tant per la seu identificació primerenca en el context científic valencià, com pels materials i tipus d'assentament que s'hi localitzen.

El descobriment es fa de manera casual. En modificar la finca de Manuel Llorens ixen a la llum ossos humans que criden l'atenció de les persones interessades en la història de Vila-real. Cal tenir en compte que en aquests anys hi ha un gran interès per les històries locals i regionals, fet que s'inicia amb el Romanticisme del segle xix i més concretament en les nostres terres, amb la Renaixença valenciana, moment en què la burgesia es troba en alça i tendeix a mostrar interès per la cultura en general i la història en particular, especialment si és la del seu poble.

Vila-real està en ple desenvolupament agrícola amb l'expansió del cultiu de la taronja i, per tant, un auge econòmic que propicia l'existència de la classe burgesa. No obstant això, l'epidèmia de grip de 1918 i la Primera Guerra Mundial impedeixen una atenció immediata pel jaciment. Això no frenarà la publicació de les troballes en la premsa local, la qual cosa comportarà, a part de l'interès que tenen els veïns amb inquietuds culturals com ara J. Tuixans, M. Calduch, J. Ortells, J. B. Nebot, atraure intel·lectuals de l'àmbit de la història i l'arqueologia, com és el cas de N. P. Gómez Serrano, F. Beltrán Bigorra, P. Bosch Gimpera, A. del Castillo, per la qual cosa Vil·la Filomena immediatament entrarà a formar part de l'arqueologia espanyola i, per tant, es divulgarà ràpidament entre els estaments científics, especialment després de 1922 després de les excavacions realitzades en el jaciment, unes excavacions que podem considerar pioneres dins de l'arqueologia valenciana, ja que són dels primers jaciments excavats amb un mínim rigor metodològic tant en l'àmbit valencià com nacional. Això s'unirà el fet que el geòleg castellonenc V. Sos Baynat realitza els estudis dels materials localitzats i també, gràcies a la seu formació geològica i paleontològica, de les restes antropològiques i faunístiques; per tant, s'afig que va ser també un jaciment pioner en la incorporació d'estudis multidisciplinaris. V. Sos, que arribarà a ser catedràtic universitari de Geologia, era alumne d'E. Hernández Pacheco, avançat dels estudis de la prehistòria espanyola, i vinculat a la província de Castelló per la publicació de les pintures de Morella la Vella, donarà a conéixer els estudis del jaciment de Vila-real en el *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, publicació precursora en la divulgació cultural de la província.

Malgrat tot l'interès que suscita el descobriment, una sèrie de vicissituds que pateixen els materials i el jaciment, i que acabaran amb la seu presumpta desaparició després de la Guerra Civil, aboquen Vil·la Filomena a l'oblit de les excavacions, però no al de la seu importància arqueològica i històrica, perquè l'esment que es fa de l'assentament en els estudis sobre la prehistòria espanyola, i en particular de les ceràmiques campaniformes, serà constant durant anys, perquè no deixa de ser

un punt d'interés aïllat en el vessant mediterrani peninsular, i indubtablement es tindrà com l'origen de l'ocupació humana al terme municipal vila-realenc i, per tant, sempre en boca i en la punta de la ploma de qualsevol erudit local i en la memòria històrica col·lectiva de la població.

Dins de l'elenc de personatges socials i científics que van estar vinculats amb el jaciment des dels primers anys, encara que inicialment de manera secundària, es troba el que amb el transcurs dels anys serà catedràtic d'*Història d'ensenyament secundari* i gran coneixedor i estudiós de la prehistòria provincial, F. Esteve Gálvez, el qual, al llarg de la seua dilatada vida científica, anirà recopilant informació i material dels jaciments castellonenques. Després de la seu mort el 2001, la seua col·lecció arqueològica, juntament amb l'abundant documentació acumulada durant tota la seua vida, passarà a formar el Llegat F. Esteve del qual serà depositària la Diputació Provincial de Castelló. Formant part d'aquest llegat es troben els materials de Vil·la Filomena que es consideraven desapareguts, entre els quals destaca un vas campaniforme complet, peça singular de la prehistòria valenciana a causa de la seua bona conservació, que s'exposa juntament amb altres materials del jaciment en el Museu de Belles Arts de Castelló.

La creació del llegat va comportar l'estudi del material de Vil·la Filomena en una interessant monografia publicada pel Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de la Diputació Provincial de Castelló, un estudi que, dirigit per J. Soler, es va plantejar igual que el primer que es va realitzar, d'una forma multidisciplinària, ja que la diversitat de material procedent del jaciment abastava des de la ceràmica fins als elements ossis, passant per interessants mostres lítiques. Una obra que ha significat una posada al dia de les ceràmiques campaniformes i els poblets de cloths calcàtics; per tant, de nou, Vil·la Filomena tornava a ser referència d'una important cultura material i d'un interessant període de la història.

Si després de vuitanta anys del descobriment dels materials de Vil·la Filomena, el 2003, en què es va inaugurar la secció d'Arqueologia del Museu de Belles Arts, s'exposaven de nou al públic, amb aquesta exposició després de més de cent anys es presenten per primera vegada en la seua localitat d'origen. Un segle d'història del jaciment que malgrat tots els avatars que han patit tant els materials com el jaciment, i de tots els avanços i noves perspectives que es tenen actualment de la prehistòria i concretament de la cultura campaniforme, Vil·la Filomena continua sent una fita en la historiografia prehistòrica i una referència obligada en qualsevol estudi sobre la ceràmica campaniforme en el marc europeu, ja que cal tenir en compte que aquest tipus ceràmic serà el primer que s'estén d'est a oest i de nord a sud del continent.

Malgrat la importància del jaciment, actualment no se'n pot identificar, de moment, amb exactitud la ubicació exacta; per tant, tampoc se'n pot conéixer el grau de conservació, que tal vegada ens sorprendria si s'hi realitzaren noves excavacions amb els mètodes arqueològics actuals, que indubtablement es troben a anys llum dels que es van utilitzar el 1922, i que malgrat això van situar Vil·la Filomena com una fita arqueològica.

Arturo Oliver Foix

Director del Servei d'Arqueologia de la Diputació de Castelló

VILLA FILOMENA, UN HITO ARQUEOLÓGICO

A comienzos del siglo xx la prehistoria como disciplina se encontraba prácticamente en sus inicios, ya que es a partir de mediados de la centuria anterior cuando empieza a considerarse en la historiografía este período histórico. Las excavaciones arqueológicas también eran escasas, muchas veces promovidas desde otras disciplinas, como es el caso de la geología y de la paleontología. Indudablemente el método arqueológico estaba por definir y los trabajos de campo consistían en desenterrar las piezas que contenía el yacimiento arqueológico. Incluso hay que esperar a mediados de la segunda década para que se reconozcan académicamente las pinturas rupestres como obra del hombre paleolítico.

En los pueblos de Castellón comienzan a hacerse prospecciones para localizar yacimientos arqueológicos y será en 1917 cuando se descubren las pinturas rupestres de la masía de Morella la Vella, en la localidad de Xiva de Morella, y las pinturas de la Cova dels Cavalls en el barranco de la Valltorta, en el término de Tírig. Estos dos hallazgos pusieron a la prehistoria castellonense en el punto de mira de varios grupos de investigación arqueológica tanto de Madrid como de Barcelona.

Dentro de este contexto de la naciente disciplina de la prehistoria, en el término municipal de Vila-real, junto al margen derecho del río Mijares, y también en 1917, se localiza el yacimiento arqueológico que se conocerá como Villa Filomena. Un yacimiento que se puede considerar clave tanto por su temprana identificación en el contexto científico valenciano, como por los materiales y tipo de asentamiento que se localizan.

El descubrimiento se hace de forma casual. Al modificar la finca de Manuel Llorens salen a la luz huesos humanos que llaman la atención de las personas interesadas en la historia de Vila-real. Hay que tener en cuenta que en estos años hay gran interés en las historias locales y regionales, hecho que se inicia con el Romanticismo del siglo xix y más concretamente en nuestras tierras, con la Renaixença valenciana, momento en que la burguesía se encuentra en alza y tiende a mostrar interés por la cultura en general y la historia en particular, especialmente si es la de su pueblo.

Vila-real está en pleno desarrollo agrícola con la expansión del cultivo de la naranja y, por tanto, un auge económico que propicia la existencia de la clase burguesa. No obstante, la epidemia de gripe de 1918 y la Primera Guerra Mundial impiden una atención inmediata por el yacimiento. Ello no frenará la publicación de los hallazgos en la prensa local, lo que conllevará, a parte del interés que tienen los vecinos con inquietudes culturales como J. Tuixans, M. Caldúch, J. Ortells, J. B. Nebot, atraer a intelectuales del ámbito de la historia y la arqueología, como es el caso de N. P. Gómez Serrano, F. Beltrán Bigorra, P. Bosch Gimpera, A. del Castillo, por lo que Villa Filomena inmediatamente entrará a formar parte de la arqueología española y, por tanto, se divulgará rápidamente entre los estamentos científicos, especialmente después de 1922 tras las excavaciones realizadas en el yacimiento, excavaciones que podemos considerar pioneras dentro de la arqueología valenciana, siendo de los primeros yacimientos excavados con un mínimo rigor metodológico tanto a nivel valenciano como nacional. A ello se unirá que el geólogo castellonense V. Sos Baynat realiza los estudios de los materiales localizados y también, debido a su formación geológica y paleontológica, de los restos antropológicos y faunísticos; por tanto, se añade que fue también un yacimiento pionero en la incorporación de estudios multidisciplinares. V. Sos, que llegará a ser catedrático universitario de Geología, era alumno de E. Hernández Pacheco, avanzado de los estudios de la prehistoria española, y vinculado a la provincia de Castellón por la publicación de las pinturas de Morella la Vella, dará a conocer los estudios del yacimiento de Vila-real en el *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, publicación precursora en la divulgación cultural de la provincia.

A pesar de todo el interés que suscita el descubrimiento, una serie de vicisitudes que sufren los materiales y el yacimiento, y que terminarán con su presunta desaparición tras la Guerra Civil, abocan a Villa Filomena al olvido de las excavaciones, pero no al de su importancia arqueológica e histórica, pues la mención que se hace del asentamiento en los estudios sobre la prehistoria española, y en particular de las cerámicas campaniformes, será constante durante años, pues no deja de ser un punto de interés aislado en la vertiente mediterránea peninsular, e indudablemente se tendrá como el origen de la ocupación humana en el término municipal vila-realense y, por tanto, siempre en boca y en la punta de la pluma de cualquier erudito local y en la memoria histórica colectiva de la población.

Dentro del elenco de personajes sociales y científicos que estuvieron vinculados con el yacimiento desde los primeros años, aunque inicialmente de forma secundaria, se encuentra el que con el andar de los años será catedrático de Historia de enseñanza secundaria y gran conocedor y estudioso de la prehistoria provincial, F. Esteve Gálvez, el cual, a lo largo de su dilatada vida científica, irá recopilando información y material de los yacimientos castellonenses. Tras su muerte en el 2001, su colección arqueológica, junto con la abundante documentación acumulada durante toda su vida, pasará a formar el Legado F. Esteve del que será depositaria la Diputación Provincial de Castellón. Formando parte de este legado se encuentran los materiales de Villa Filomena que se consideraban desaparecidos, destacando entre ellos un vaso campaniforme completo, pieza singular de la prehistoria valenciana debido a su buena conservación, que se expone juntamente con otros materiales del yacimiento en el Museo de Bellas Artes de Castelló.

La creación del legado conllevó el estudio del material de Villa Filomena en una interesante monografía publicada por el Servicio de Investigaciones Arqueológicas y Prehistóricas de la Diputación Provincial de Castellón, un estudio que, dirigido por J. Soler, se planteó al igual que el primero que se realizó, de una forma multidisciplinar, ya que la diversidad de material procedente del yacimiento abarcaba desde la cerámica hasta los elementos óseos, pasando por interesantes muestras líticas. Una obra que ha significado una puesta al día de las cerámicas campaniformes y los poblados de hoyos calcolíticos, por tanto, de nuevo, Villa Filomena volvía a ser referencia de una importante cultura material y de un interesante período de la historia.

Si después de ochenta años del descubrimiento de los materiales de Villa Filomena, en el 2003, en que se inauguró la sección de Arqueología del Museo de Bellas Artes, se exponían de nuevo al público, con esta exposición tras más de cien años se presentan por primera vez en su localidad de origen. Un siglo de historia del yacimiento que a pesar de todos los avatares que han sufrido tanto los materiales como el yacimiento, y de todos los avances y nuevas perspectivas que se tienen actualmente de la prehistoria y concretamente de la cultura campaniforme, Villa Filomena continúa siendo un hito en la historiografía prehistórica y una referencia obligada en cualquier estudio sobre la cerámica campaniforme a nivel europeo, ya que hay que tener en cuenta que este tipo cerámico será el primero que se extiende de este a oeste y de norte a sur del continente.

A pesar de la importancia del yacimiento, actualmente no se puede identificar, por el momento, con exactitud su ubicación exacta; por tanto, tampoco se puede saber su grado de conservación, que tal vez nos sorprendería si se realizaran nuevas excavaciones con los métodos arqueológicos actuales, que indudablemente se encuentran a años luz de los que se utilizaron en 1922, y que a pesar de ello pusieron a Villa Filomena como un hito arqueológico.

Arturo Oliver Foix

Director del Servicio de Arqueología de la Diputación de Castellón

Excavació de la finca de Vil·la Filomena. Imatge publicada per V. Sos en el *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, 1922

Excavación de la finca de Villa Filomena. Imagen publicada por V. Sos en el *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 1922

LA TROBALLA

L'any 1917, Manuel Llorens, propietari d'unes terres situades a poca distància de l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia, estava rebaixant un monticle de terra per a emplenar un xicotet barranc enfront del xalet Vil·la Filomena, quan es va trobar un esquelet i restes de ceràmica entre la terra. En aquell moment, va cremar els ossos i va repartir les peces de ceràmica entre alguns coneguts.

Passats cinc anys i animat per les troballes que continuava realitzant el fill del propietari —més ceràmiques i fins i tot un *amulet d'os*—, l'advocat vila-realenc Juan Bautista Nebot, amant de la història i collecciónist d'antiguitats, va realitzar una excavació entre principis del mes d'agost i finals de setembre de 1922, juntament amb el seu germà Maximiliano i alguns operaris. També van participar com a assessors en els treballs el metge Joaquim Tuixans Pedragosa o l'escultor José Ortells López.

Malgrat fer-se sense la metodologia adequada, les noves troballes van cridar l'atenció d'entitats com la Universitat de Madrid, el Centre de Cultura Valenciana, la Universitat de València o la Universitat de Barcelona. El farmacèutic Manuel Caldúch Almela va convidar el geòleg Vicente Sos Baynat a inspeccionar el jaciment el 3 de setembre de 1922; aquest va redactar un primer informe i va realitzar diversos comunicats a la premsa, per la qual cosa la troballa va adquirir un gran ressò en l'àmbit mediàtic i científic. En la intervenció s'hi van localitzar 35 fosses (n'hi va poder haver un total de 38) de 2 a 3 metres de profunditat, 9 de les quals contenien restes d'enterraments ja que al costat seu van aparéixer materials com ara puntes de sílex, destrals de pedra polida, granadura de collaret i adorns, ceràmica, punxons d'os o ossos d'anims.

Finalitzada la intervenció, els materials van quedar depositats a casa de Nebot. Vicente Sos va realitzar nombroses publicacions sobre la intervenció i l'arqueòleg Francisco Esteve va efectuar algunes prospeccions en la zona, en les quals va trobar nous materials entre les sitges intervingudes. La Societat Castellonenca de Cultura i la Comissió Provincial de Monuments van encarregar a Sos l'inventariat dels materials entre gener i juny de 1924 i el seu depòsit en l'Institut de Segon Ensenyament de Castelló de la Plana. Posteriorment, Esteve va seguir prospectant i investigant el jaciment, que va acabar adquirint fama a tot el món.

Hallazgos prehistóricos en Villarreal

Los lectores de LAS PROVINCIAS tuvieron ocasión de enterarse, por las gacetillas aquí transcritas, de las notas etnográficas primitivas con respecto a la *Cueva prehistórica* en la finca *Filomena*, del término de la Virgen de Gracia, patrona de esta ciudad.

La cueva, situada en las márgenes del río Mijares, pertenece a la era neolítica o de la piedra pulimentada, encontrándose huellas del hombre monteriano o época del reno, mejor dicho período gláptico, que llaman poderosamente la atención por la riqueza y variedad de los hallazgos.

Daremos una pequeña idea, sumariando los objetos neolíticos y otros que no lo son (encontrados todos en una mezcla que aguza el ingenio de todos los peritos), también huesos de animales fosilizados, molares de herbívoros y costillas cuya capa, de carbonato y fosfatos de cal, a través del tiempo se halla petrificado, y en algunos cristalizados. Los pedazos de cerámica roja llaman la atención por los adornos punteados a beneficio de un estilete. Pinturas murales por ahora, no podemos acusar hallazgo alguno; veremos más adelante, procurando ilustrar a nuestros lectores; no nos descuidaremos en tenerlos al corriente.

Para que se deduzca toda la importancia de los hallazgos, basta que diga que el señor Llorens ha encontrado *ocho pucheretes indígenas* de tierra negra, con granos brillantes a la factura, que demuestra que esta cerámica fué cocida a baja temperatura; el propio señor halló *cuatro pedazos de cerámica roja con adornos; dos cuchiletes pulimentados incompletos*, que el profesor de Historia Natural del Instituto de Castellón, don Martín Cardoso, ha entregado al Museo Antropológico de la Corte; el laureado escultor e hijo de esta ciudad, Pepe Ortells, encontró, hace pocos días, un *amuleto de marfil*, procedente del cuerno de reno, y el doctor Tuixáns, médico de esta ciudad, encontró una *moneda ibérica*, y hace poco se ingresó al Centro de Cultura Valenciana otra del Emperador Adriano.

Por fin, el distinguido sportman y presidente del Círculo Recreativo, el señor don Juan Bautista Nebot López, director C. del Centro de Cultura Valenciana en esta ciudad, ha tomado, bajo su dirección y peculio, los gastos de exploración y jornales que precisos sean, para que en periodo no lejano sea un hecho el completo estudio de la *Cueva prehistórica* del término municipal de Villarreal.

Noticia de la troballa. *Las Provincias*, 30/08/1922

Noticia del hallazgo. *Las Provincias*, 30/08/1922

Importantes descubrimientos prehistóricos y arqueológicos

Invitado por mi muy amigo don Manuel Calduch, acabó de visitar las excavaciones que se practican cerca del vecino pueblo de Villarreal, en una finca propiedad de don Manuel Llorens.

Por lo que mi amigo me refirió, aquella misma mañana, llegó a capacitarme de que en verdad, se trataba de algo sumamente importante; pero cuando vi los objetos encontrados y el lugar de las exploraciones quedé sorprendido, porque la importancia superaba en mucho a lo que me imaginara, ya que lo descubierto formaba un conjunto muy complejo por la diversidad y la cantidad.

Entre lo más saliente, fragmentos de vasijas de una cerámica tosca y primitiva, pucheretes, cacerolas, vasos etc. de cerámica sopa y negra; huesos de distintas especies de animales, de determinación nada difícil, piezas múltiples y variadas de collares, interesantes por la ordenación y el contraste de las coloraciones.

Además se han encontrado monedas, amuletos, punzones, y otros muchísimos objetos cuya nota detallada no transcribo en gracia a la brevedad.

Pero lo que más sobresale por su transcendencia, son los esqueletos humanos que se han desenterrado y de los cuales se conservan cuatro cráneos algo deteriorados por la fragilidad del hueso, pero no por ello dejan de poderse apreciar hasta el detalle, todas las particularidades dignas de estudio. Lo que más llama la atención y de donde posiblemente se harán considerables deducciones es de la forma de dentición, toda ella desgastada, de tal manera, que los dientes y los molares, en lugar de ser constantes y con rugosidades, presentan a manera de truncaduras planas cerrada la boca de aquellos seres, la dentición de la maxila superior e inferior, tendrían un contacto de superficie a superficie.

Por ahora, es forzoso abstenerse de sentar afirmaciones que expliquen todos estos hallazgos, porque para llegar a las conclusiones se han de estudiar detenidamente, por los entendidos, tan valiosos objetos.

Con tal fin, el Centro de Cultura Valenciana, ha anunciado que, para dentro de poco, visitarán aquellos lugares los señores Gómez Serrano y don Nicolás Prumilio.

Hasta ahora ya se han efectuado someros estudios preliminares, puesto que ciertos especialistas en estas doctrinas, tienen algunas noticias de ello. Además estas exploraciones que empezaron hará más de cuatro meses, desde unos veinte días acá, se les ha dado un mayor incremento pues a diario hay dos hombres ocupados exclusivamente en las excavaciones.

Hay mucha labor realizada, siendo siete los pozos que se han abierto y de los que algunos ya están completamente explorados. Se trata de unos pozos de poca profundidad, con abertura estrecha y abovedada, en cuyo interior entremezcladas con tierra y grandes pedruscos, se encuentran los objetos.

Precisamente por debajo de estos pozos, que se hallan a poca distancia unos de otros, hay una caverna con entrada natural por la ladera derecha del río Mijares y que está todavía sin visitar porque por ahí, el acceso es imposible. Quizás existe alguna relación entre los pozos y la caverna, sino de contacto directo, posiblemente como relaciones de habilidad.

Por esto y por si se encuentran nuevos lugares de excavación, es de sospechar que todavía han de sobrevenir abundantes sorpresas.

Los trabajos se hacen a presencia y dirección de los hermanos don Juan Bautista y don Máximo Nebot López, y el propietario de los terrenos don Manuel Llorens, auxiliados por don Manuel Calduch. También el doctor don Joaquín Tuixáns tiene una intervención valiosa y muy directa.

La obra que están llevando a cabo estos señores es verdaderamente digna de ser admirada por todos, máxime cuando quizás en día no lejano se pueda apreciar la enorme significación que tendrán para la ciencia tales hallazgos.

Es indudable que todos los interesados por estas cuestiones, recibirán con agrado la noticia y con ansiedad esperarán conocer los resultados de la investigación.

VICENTE SOS.
Castellón -2-IX-22.

Heraldo de Castellón, 05/09/1922

Heraldo de Castellón, 05/09/1922

EL HALLAZGO

En el año 1917, Manuel Llorens, dueño de unas tierras situadas a poca distancia del ermitorio de la Virgen de Gracia, se hallaba rebajando un montículo de tierra para llenar un pequeño barranco frente al chalet Villa Filomena, cuando se encontró con un esqueleto y restos de cerámica entre la tierra. En aquel momento, quemó los huesos y repartió las cerámicas entre algunos conocidos.

Pasados cinco años y animado por los hallazgos que seguía realizando el hijo del propietario—más cerámicas e incluso un *amuleto* de hueso—, el abogado vila-realense Juan Bautista Nebot, amante de la historia y coleccionista de antigüedades, realizó una excavación entre principios del mes de agosto y finales de septiembre de 1922, junto a su hermano Maximiliano y algunos operarios. También participarían como asesores en los trabajos el médico Joaquim Tuixans Pedragosa o el escultor José Ortells López.

A pesar de hacerse sin la adecuada metodología, los nuevos hallazgos llamaron la atención de entidades como la Universidad de Madrid, el Centro de Cultura Valenciana, la Universidad de Valencia o la Universidad de Barcelona. El farmacéutico Manuel Caldúch Almela invitó al geólogo Vicente Sos Baynat a inspeccionar el yacimiento el 3 de septiembre de 1922; este redactó un primer informe y realizó varios comunicados a la prensa, adquiriendo el hallazgo un gran eco a nivel mediático y científico. En la intervención se localizaron 35 fosas (pudo haber un total de 38) de 2 a 3 metros de profundidad, 9 de las cuales contenían restos de enterramientos junto a los que aparecían materiales como puntas de sílex, hachas de piedra pulida, cuentas de collar y adornos, cerámica, punzones de hueso o huesos de animales.

Finalizada la intervención, los materiales quedaron depositados en casa de Nebot. Vicente Sos efectuó numerosas publicaciones acerca de la intervención y el arqueólogo Francisco Esteve realizó algunas prospecciones en la zona, hallando nuevos materiales entre los silos intervenidos. La Sociedad Castellonense de Cultura y la Comisión Provincial de Monumentos encargaron a Sos el inventariado de los materiales entre enero y junio de 1924 y su depósito en el Instituto de Segunda Enseñanza de Castellón de la Plana. Posteriormente, Esteve seguiría prospectando e investigando el yacimiento, que acabó adquiriendo fama en todo el mundo.

Importantes descubrimientos prehístòricos y arqueológicos

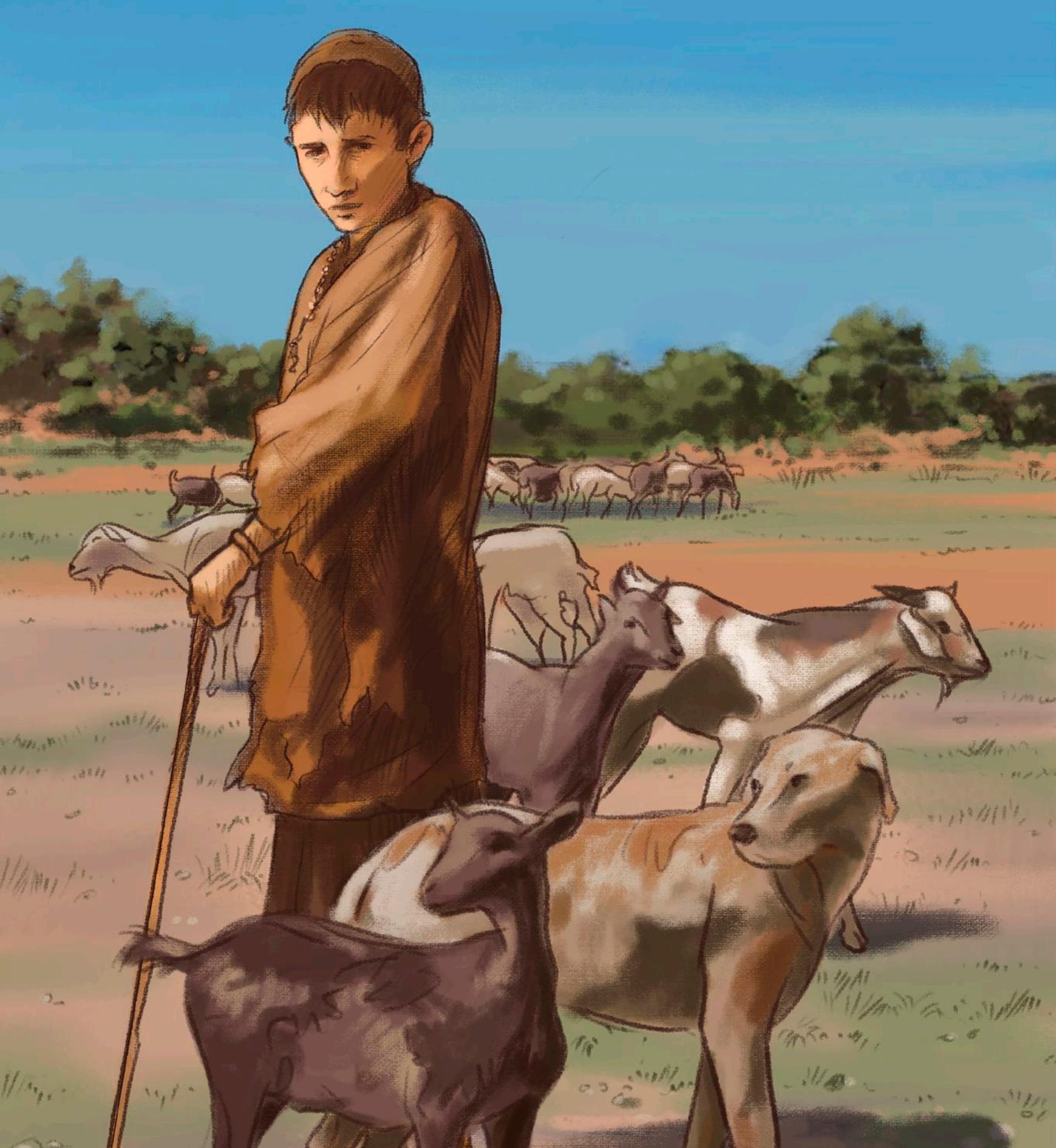
Heraldo de Castellón, 05/09/1922

Hallazgos prehistòri- cos en Villarreal |

El Diluvio, 29/09/1922

INTERPRETANT VIL·LA FILOMENA

Un poblat «de clots» calcolític amb ceràmica campaniforme

La interpretació científica de les troballes identifica Vil·la Filomena com un poblat permanent que va ser habitat en el període calcolític (o eneolític), una etapa de la prehistòria que apareix al País Valencià cap a mitjan III mil·lenni a. de la n. e. —abans de la nostra era— bàsicament per la influència des del sud de la cultura de Los Millares, i pel nord, dels primers grups metal·lúrgics procedents d'Europa central. La presència en aquest jaciment es devia datar entorn de 2.400-2.300 a. de la n. e., en un moment caracteritzat per la introducció del fenomen del vas campaniforme.

Vil·la Filomena era un poblat plenament sedentaritzat situat en una zona amb abundància de recursos, en aquest cas en un paisatge boscós sobre la terrassa del riu Millars (el més llarg i cabalós de la província), just en el tram en el qual aquest configura un meandre. El riu no sols era una font inesgotable d'aliment, sinó que a més exercia de via de comunicació per als contactes comercials i de frontera o defensa natural del poblat, que podia tenir o no palissades o defenses artificials. Els habitants es dedicaven al pasturatge, a la caça i a l'agricultura, que cada vegada anava adquirint una major importància.

El més probable és que l'acumulació d'excedents agrícoles permetera als habitants de Vil·la Filomena accedir a una xarxa de contactes comercials per la qual s'hi van introduir les ceràmiques campaniformes de diversos tipus (cordades, impreses o mixtes) que podrien arribar des de Portugal o fins i tot des d'Europa central. El campaniforme és un fenomen arqueològic (ja que es caracteritza a partir dels vestigis trobats en nombrosos jaciments) que es va estendre des del Baix Tajo fins a quasi tota Europa occidental i reflecteix canvis econòmics i socials profunds en un moment en el qual les posicions de lideratge encara no eren sòlides i el poder es manifestava en una combinació de luxosos recipients ceràmics decorats dús ceremonial, armes de coure com ara punyals, destrals o alabardes, punxons o adorns de metalls com el mateix coure o fins i tot d'or, a més d'altres objectes de valor simbòlic com és el cas de braçalets d'arquer o botons d'os o ivori amb la típica perforació en V. Encara que en el cas concret de Vil·la Filomena no hi van aparéixer metalls, sí que s'hi van trobar altres d'aquests materials.

Altres jaciments d'aquest tipus s'han trobat a les Jovades (província d'Alacant), Arenal de la Costa o la Vital (València), Marroqués Bajos (Jaén), Valencina de la Concepción (Sevilla), La Pijotilla (Badajoz), Perdigones (al sud de Portugal), Yeseras o El Gózquez (Madrid).

INTERPRETANDO VILLA FILOMENA

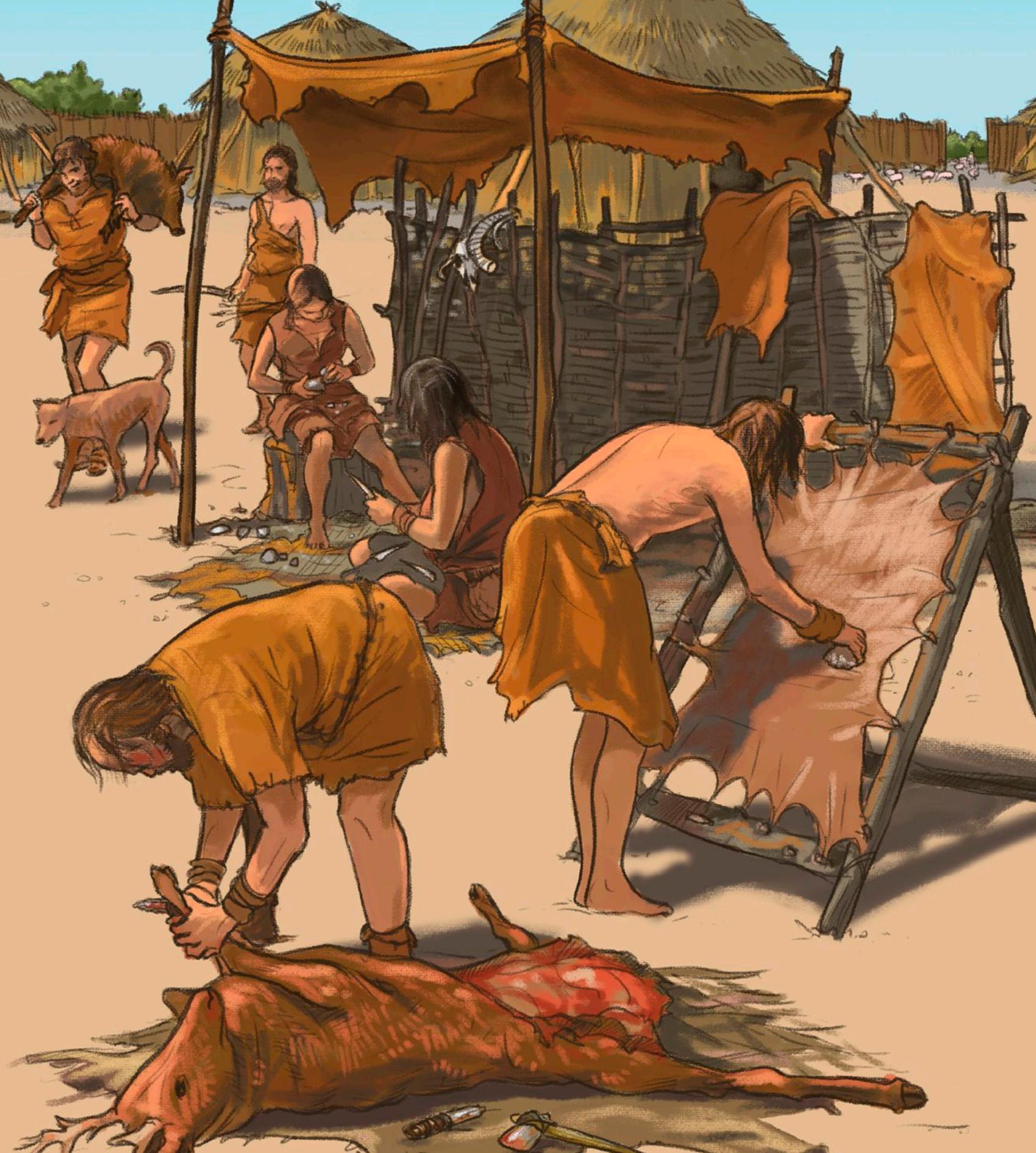
Un poblado «de hoyos» calcolítico con cerámica campaniforme

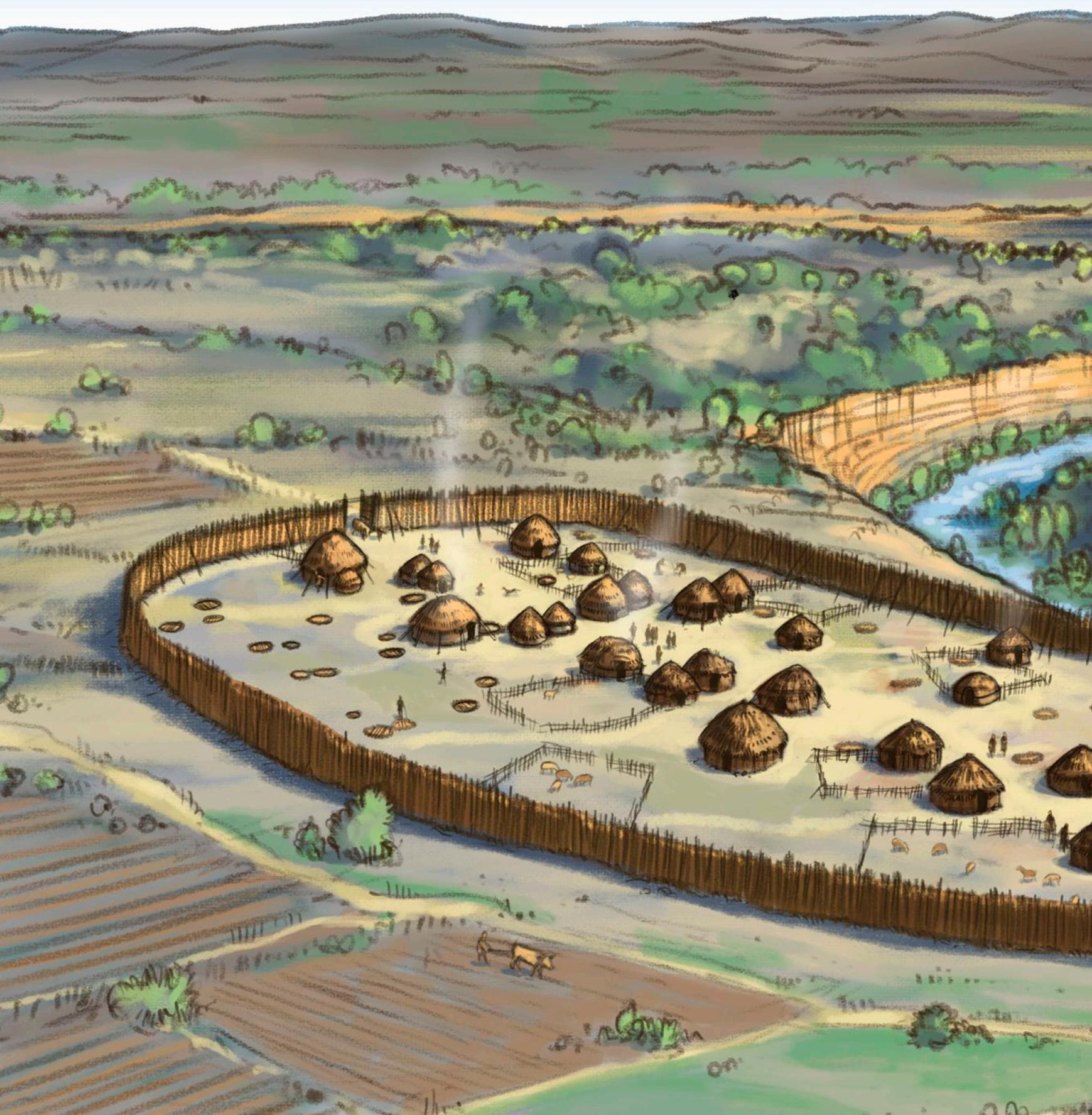
La interpretación científica de los hallazgos identifica a Villa Filomena como un poblado permanente que fue habitado en el período calcolítico (o eneolítico), una etapa de la prehistoria que aparece en el País Valenciano hacia mediados del III milenio ANE —antes de nuestra era— básicamente por la influencia desde el sur de la cultura de Los Millares, y por el norte, de los primeros grupos metalúrgicos procedentes de Europa central. La presencia en este yacimiento se dataría en torno a 2.400-2.300 ANE, en un momento caracterizado por la introducción del fenómeno del vaso campaniforme.

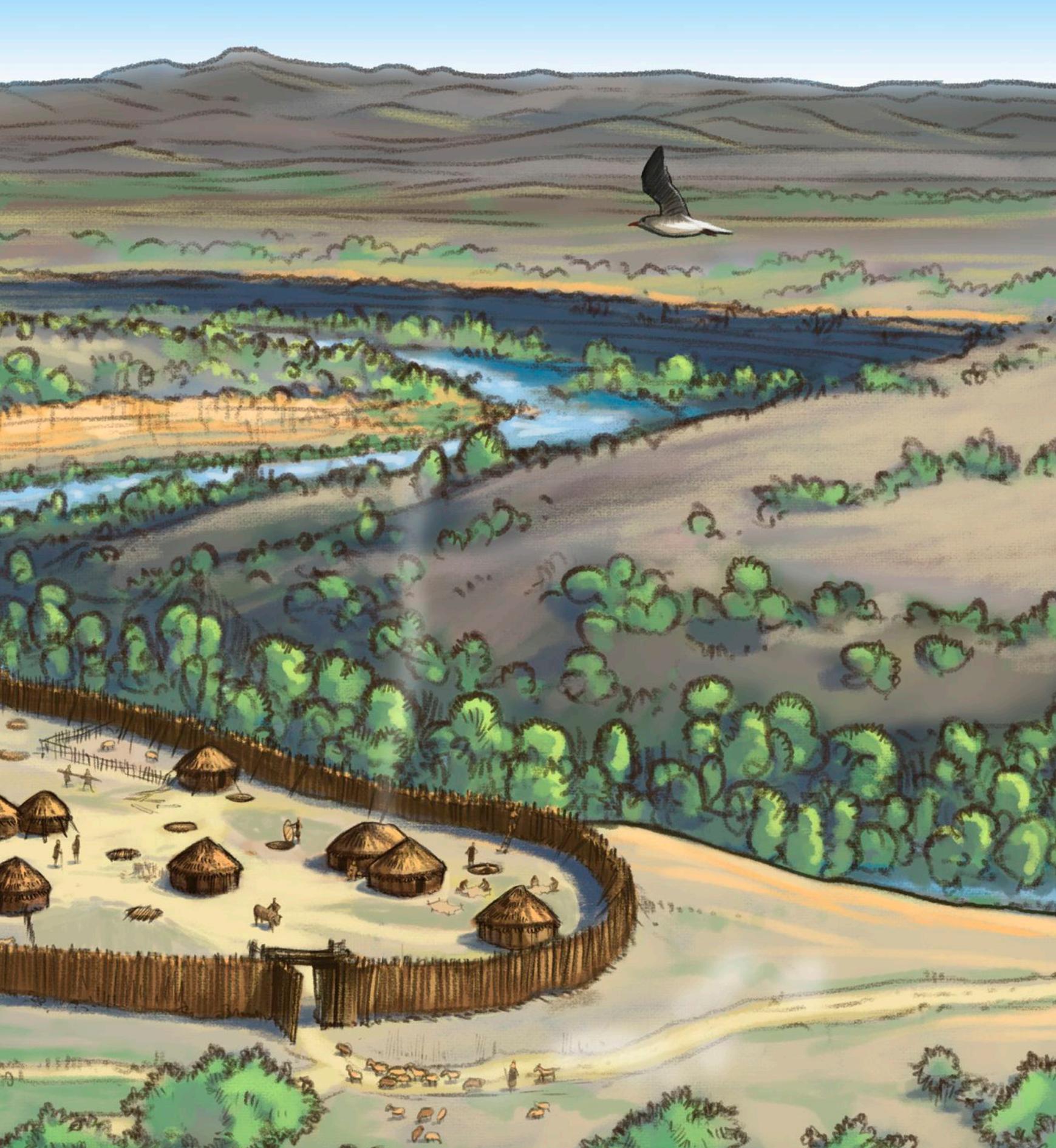
Villa Filomena era un poblado plenamente sedentarizado situado en una zona con abundancia de recursos, en este caso en un paisaje boscoso sobre la terraza del río Mijares (el más largo y caudaloso de la provincia), justo en el tramo en el que este configura un meandro. El río no solo era una fuente inagotable de alimento, además ejercía de vía de comunicación para los contactos comerciales y de frontera o defensa natural del poblado, que podía tener o no empalizadas o defensas artificiales. Sus habitantes se dedicaban al pastoreo, a la caza y a la agricultura, que cada vez iba adquiriendo una mayor importancia.

Lo más probable es que la acumulación de excedentes agrícolas permitiera a los habitantes de Villa Filomena acceder a una red de contactos comerciales por la que se introdujeron las cerámicas campaniformes de diversos tipos (cordadas, impresas o mixtas) que podrían llegar desde Portugal o incluso desde Europa central. El campaniforme es un fenómeno arqueológico (ya que se caracteriza a partir de los vestigios hallados en numerosos yacimientos) que se extendió desde el Bajo Tajo hasta casi toda Europa occidental y refleja profundos cambios económicos y sociales en un momento en el que las posiciones de liderazgo aún no eran sólidas y el poder se manifestaba en una combinación de lujosos recipientes cerámicos decorados de uso ceremonial, armas de cobre como puñales, hachas o alabardas, punzones o adornos de metales como el propio cobre o incluso de oro, además de otros objetos de valor simbólico como brazaletes de arquero o botones de hueso o marfil con su típica perforación en V. Aunque en el caso concreto de Villa Filomena no aparecieron metales, sí se hallan otros de estos materiales.

Otros yacimientos de este tipo se han encontrado en Les Jovades (provincia de Alicante), Arenal de la Costa o La Vital (Valencia), Marroquines Bajos (Jaén), Valencina de la Concepción (Sevilla), La Pijotilla (Badajoz), Perdigones (al sur de Portugal), Yeseras o El Gózquez (Madrid).

La vida al Millars fa 4.000 anys

En poblat com el de Vil·la Filomena vivien diverses famílies en cabanyes ramaderes i a poca distància dels camps de cultiu. Aquestes solien ser de planta redona, amb bigues clavades al sòl que sostenen l'estructura. Podien tenir sòcols de pedra i les parets es realitzaven amb materials peribles com ara fusta, branques o tova. Els sostres devien ser de branques, palla o fang. Probablement la seua grandària devia variar de les unes a les altres segons la posició social dels habitants.

Les cabanyes podien disposar de xicotets corrals o estar al costat d'aquests, en els quals es guardaven i criaven porcs, ovelles o cabres.

Dins mateix del poblat es disposava de nombrosos cloths —sitges— de fins a tres metres de profunditat, excavats en el sòl, en l'interior dels quals s'emmagatzemava el menjar durant tot l'any a fi d'assegurar la collita i el manteniment de la població i d'acumular excedents de cereals i llegums que solien introduir-s'hi torrefactes.

També hi devia haver alguns forns al terra per a coure la ceràmica, que es produïa en l'àmbit local en recipients de manera globular o esfèrica de diferents grandàries segons la destinació. No hem d'obviar l'ús de la fusta o de la cistelleria, si bé aquests elements no es van conservar amb el pas dels segles.

L'esperança de vida dels habitants del poblat se situava entre els 20 i els 40 anys. Generalment, els enterraments dels difunts es devien realitzar en les covetes dels penya-segats del riu, però una vegada amortitzats i en desús, algunes de les sitges del poblat també van ser utilitzades com a tombes individuals, o en algun cas per a fins a dos individus que solien depositar-s'hi en posició encongida. El cos, una vegada introduït en la sepultura, s'acompanyava d'aixovars amb petxines, collarrets o altres elements d'adorn, i alguns individus es devien acompanyar de vasos campaniformes preuats i exòtics com a mostra de prestigi, juntament amb altres objectes exclusius. Algunes lloses de pedra trobades van poder servir per a albergar els morts o per a condicionar l'espai a l'interior de la sitja. Puntualment, sembla que també es va realitzar la inhumació ritual d'animes com la d'un gos.

El riu Millars proveïa d'aigua els habitants del poblat i d'herbes i vegetals comestibles, farratge per al bestiar, pesca o caça de pardals aquàtics o xicotets mamífers. A més, els boscos pròxims també oferien una caça de preses de major grandària.

La vida en el Mijares hace 4.000 años

En poblados como el de Villa Filomena vivían varias familias en cabañas ganaderas y a poca distancia de los campos de cultivo. Estas solían ser de planta redonda, con vigas clavadas al suelo que sostenían la estructura. Podían tener zócalos de piedra y las paredes se realizaban con materiales perecederos como madera, ramas o adobe. Los techos serían de ramas, paja o barro. Probablemente su tamaño variaría de unas a otras según la posición social de sus moradores.

Las chozas podían disponer de pequeños corrales o estar junto a ellos. En estos se guardaban y criaban cerdos, ovejas o cabras.

En el propio interior del poblado se disponía de numerosos hoyos —silos— de hasta tres metros de profundidad, excavados en el suelo, en cuyo interior se almacenaba la comida durante todo el año al objeto de asegurar la cosecha, el sustento de la población y acumular excedentes de cereales y legumbres que solían introducirse torrefactadas.

También habría algunos hornos en el suelo para cocer la cerámica, que se producía a nivel local en recipientes de forma globular o esférica de distintos tamaños según su uso. No debemos obviar el uso de la madera o la cestería, si bien estos elementos no se conservaron con el paso de los siglos.

La esperanza de vida de los habitantes del poblado se situaba entre los 20 y los 40 años. Generalmente, los enterramientos de los difuntos se realizarían en las covachas de los acantilados del río, pero una vez amortizados y en desuso, algunos de los silos del poblado también fueron utilizados como tumbas individuales, o en algún caso de hasta dos individuos que solían depositarse en posición encogida. El cuerpo, una vez introducido en su sepultura, se acompañaba de ajuares con conchas, collares u otros elementos de adorno y algunos individuos se acompañarían de apreciados y exóticos vasos campaniformes como muestra de prestigio, junto a otros objetos exclusivos. Algunas losas de piedra halladas pudieron servir para albergar a los muertos o para acondicionar el espacio en el interior del silo. Puntualmente, parece que también se realizó la inhumación ritual de animales como el perro.

El río Mijares proveía de agua a los habitantes del poblado y de hierbas y vegetales comestibles, forraje para el ganado, pesca o caza de aves acuáticas o pequeños mamíferos. Además, los bosques cercanos también ofrecían una caza de presas de mayor tamaño.

DOS PERSONAJES CLAVE

Vicente Sos Baynat el 1935
Il·lustració d'Arqueocas

Vicente Sos Baynat en 1935
Ilustración de Arqueocas

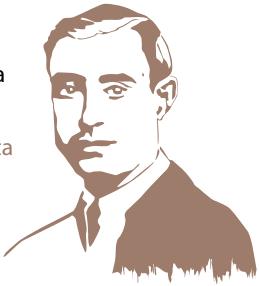
Aunque fueron muchos los personajes que rodearon al hallazgo de Villa Filomena, los que lo difundieron y los que a lo largo de los años lo han estudiado, hubo dos personajes clave para entender la dimensión que adquirió a nivel internacional durante todo el siglo xx: nos referimos a Vicente Sos Baynat y a Francisco Esteve Gálvez.

Vicente Sos Baynat (1895-1992). Licenciado en Ciencias Naturales y geólogo castellonense, discípulo de E. Hernández Pacheco (quien había publicado las pinturas de Morella). Desde su condición de científico, abordó la excavación y el estudio de Villa Filomena con planteamientos metodológicos completamente modernos para su época, sumando las disciplinas de la antropología, la zooarqueología, la malacología y la geología del yacimiento. Realizó fotografías de los trabajos y los materiales, y publicó varios trabajos entre 1922 y 1924 en el *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, que son lo más parecido a un informe arqueológico sobre la excavación. En representación de la Comisión Provincial de Monumentos, intervino las piezas del domicilio de Nebot y las catalogó, estudió y trasladó al Gabinete de Historia Natural del Instituto de Segunda Enseñanza de Castelló de la Plana en abril de 1924. Fue catedrático de Ciencias Naturales en 1935 y director del Instituto Ribalta de Castelló de la Plana en 1937. Comprometido con la Administración de la República, tras la Guerra Civil tuvo que esconderse hasta 1950.

Francisco Esteve Gálvez (1907-2001). Prehistoriador y arqueólogo castellonense. Estudió en Barcelona, donde fue discípulo de Pere Bosch Gimpera y Hugo Obermaier, hitos en la arqueología prehistórica española. Después de visitar la colección de Nebot en 1923 y realizar algunas prospecciones, desarrolló una cierta obsesión por el conocimiento de este yacimiento y se dedicó a difundirlo en charlas y congresos. En los años treinta, situó a Villa Filomena como paradigma del vaso campaniforme en el litoral mediterráneo. A partir de 1933 fue profesor del Instituto de Segunda Enseñanza de Castelló de la Plana y en 1934 se convirtió en el primer arqueólogo valenciano en obtener el grado de doctor. En 1935 se convirtió en conservador del Museo de la Diputación, siendo su director durante la Guerra Civil, momento en que trasladó los materiales arqueológicos de Villa Filomena al Instituto Lluís Vives de València; en los años cuarenta ejerció en Cataluña, lo que no le impidió excavar tres nuevos silos en Villa Filomena en 1942, cribar las antiguas tierras de las excavaciones y realizar algunas prospecciones en la zona en los siguientes 10 años, encontrando nuevos materiales. Volvió a Castelló de la Plana en 1959. Obtuvo la Cruz de San Jorge de la Generalitat de Catalunya, la Distinción al Mérito Cultural de la Generalitat Valenciana y la Medalla de Oro de la provincia de Castellón. Los materiales conservados en la actualidad en Castelló de la Plana son parte de su legado al Museo.

Francisco Esteve Gálvez, anys trenta
Il·lustració d'Arqueocas

Francisco Esteve Gálvez, años treinta
Ilustración de Arqueocas

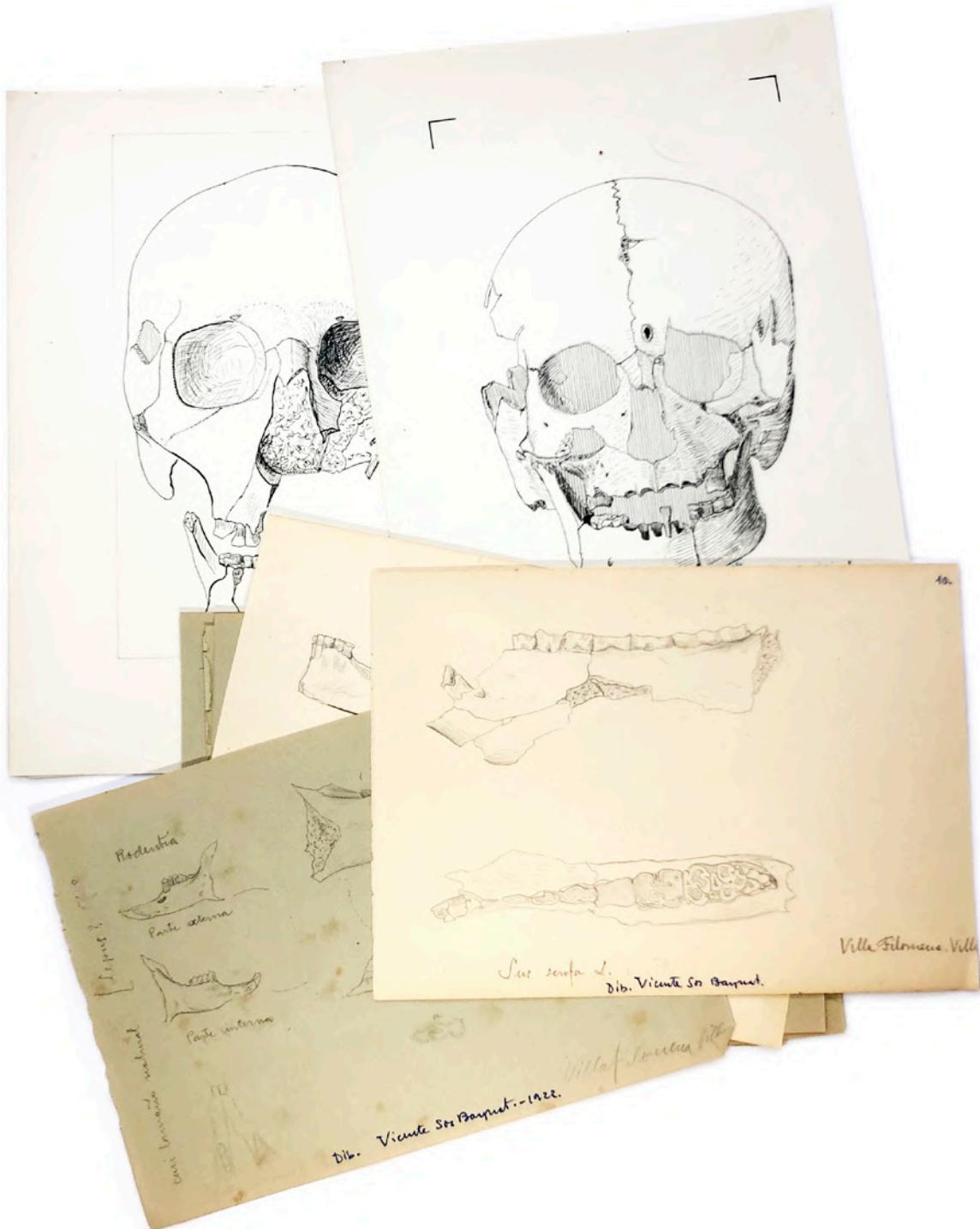

DOS PERSONATGES CLAU

Encara que van ser molts els personatges que van envoltar la troballa de Vil·la Filomena, els que la van difondre i els que l'han estudiada al llarg dels anys, hi va haver dos personatges clau per a entendre la dimensió que va adquirir en l'àmbit internacional durant tot el segle xx: ens referim a Vicente Sos Baynat i a Francisco Esteve Gálvez.

Vicente Sos Baynat (1895-1992). Llicenciat en Ciències Naturals i geòleg castellonenc, deixeble d'E. Hernández Pacheco (el qual havia publicat les pintures de Morella). Des de la seu condició de científic, va abordar l'excavació i l'estudi de Vil·la Filomena amb plantejaments metodològics completament moderns per a l'època, en sumar les disciplines de l'antropologia, la zooarqueologia, la malacologia i la geologia del jaciment. Va realitzar fotografies dels treballs i dels materials, i va publicar diversos treballs entre 1922 i 1924 en el *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, que són el més semblant a un informe arqueològic sobre l'excavació. En representació de la Comissió Provincial de Monuments, va intervenir les peces del domicili de Nebot i les va catalogar, les va estudiar i les va traslladar al Gabinet d'Història Natural de l'Institut de Segon Ensenyament de Castelló de la Plana a l'abril de 1924. Va ser catedràtic de Ciències Naturals el 1935 i director de l'Institut Ribalta de Castelló de la Plana el 1937. Compromés amb l'Administració de la República, després de la Guerra Civil va haver d'amagar-se fins a 1950.

Francisco Esteve Gálvez (1907-2001). Prehistoriador i arqueòleg castellonenc. Va estudiar a Barcelona, on va ser deixeble de Pere Bosch Gimpera i d'Hugo Obermaier, figures referents de l'arqueologia prehistòrica espanyola. Després de visitar la col·lecció de Nebot el 1923 i de realitzar-hi algunes prospeccions, va desenvolupar una certa obsessió pel coneixement d'aquest jaciment i es va dedicar a difondre'l en xarrades i congressos. En els anys trenta, va situar Vil·la Filomena com a paradigma del vas campaniforme en el litoral mediterrani. A partir de 1933 va ser professor de l'Institut de Segon Ensenyament de Castelló de la Plana i, el 1934, es va convertir en el primer arqueòleg valencià a obtenir el grau de doctor. El 1935 es va convertir en conservador del Museu de la Diputació i en va ser el director durant la Guerra Civil, moment en què va traslladar els materials arqueològics de Vil·la Filomena a l'Institut Lluís Vives de València; en els anys quaranta va exercir a Catalunya, cosa que no li va impedir excavar tres noves sitges a Vil·la Filomena el 1942, garbellar les antigues terres de les excavacions i realitzar algunes prospeccions en la zona en els deu anys següents, en les quals va trobar nous materials. Va tornar a Castelló de la Plana el 1959. Va obtenir la Creu de Sant Jordi de la Generalitat de Catalunya, la Distinció al Mèrit Cultural de la Generalitat Valenciana i la Medalla d'Or de la província de Castelló. Els materials conservats en l'actualitat a Castelló de la Plana són part del seu llegat al Museu.

Inventari i il·lustracions dels materials de Vil·la Filomena. Vicente Sos, 1924. Museu de Belles Arts de Castelló
Inventario e ilustraciones de los materiales de Villa Filomena. Vicente Sos, 1924. Museo de Bellas Artes de Castelló

Làmines de Francisco Esteve amb dibuixos dels materials arqueològics. Sense data. Museu de Belles Arts de Castelló
Láminas de Francisco Esteve con dibujos de los materiales arqueológicos. Sin fecha. Museo de Bellas Artes de Castelló

UNA PEÇA EXCEPCIONAL: EL VAS DE VIL·LA FILOMENA

Vas campaniforme amb decoració mixta (impressió i corda)

Procedència: Vil·la Filomena (1922)

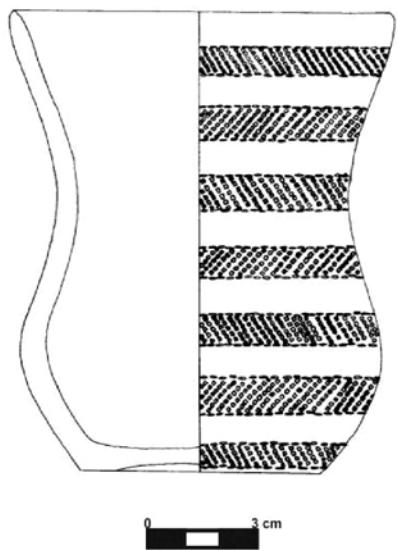
Alçària: 109 mm. Diàmetre de la boca: 90 mm

Antiguitat aproximada: 4.300 anys

El recipient, de forma acampanada, està adornat per un motiu decoratiu que combina dues tècniques d'impressió realitzades sobre el fang fresc: d'una banda, es va emprar un cordell per a delimitar bandes horizontals paral·leles d'uns 7 mm d'amplària i, de l'altra, un instrument tipus pinta per aconseguir els traços oblics i paral·lels diagonals que emplenen el buit interior de les bandes, que n'alternen la direcció. Aquesta combinació a l'hora de decorar el vas és fruit d'un intercanvi d'idees o cultures, ja que els traços impresos mitjançant petxines o instruments són característics de l'anomenat campaniforme marítim, amb origen en l'estuari del Tajo, mentre que els cordats són típics de latituds molt més septentrionals.

Encara que no coneixem el context concret en el qual va ser depositat, la seua bona conservació sembla indicar que es va depositar com a part de l'aixovar d'una sepultura, per la qual cosa degué contenir aliment o beguda per a un difunt d'una certa posició social.

El vas de Vil·la Filomena representa un dels exemples millor conservats d'un recipient d'aquest tipus a tota Europa. Actualment es troba exposat de manera permanent en la secció d'Arqueologia del Museu de Belles Arts de Castelló i és una de les peces més emblemàtiques entre les exposades per al període calcolític, que també compta amb altres procedents d'aquest jaciment.

Vas campaniforme mixt, complet, de Vil·la Filomena

Vaso campaniforme mixto, completo, de Villa Filomena

UNA PIEZA EXCEPCIONAL: EL VASO DE VILLA FILOMENA

Vaso campaniforme con decoración mixta (impresión y cuerda)

Procedencia: Villa Filomena (1922)

Altura: 109 mm. Diámetro de la boca: 90 mm

Antigüedad aproximada: 4.300 años

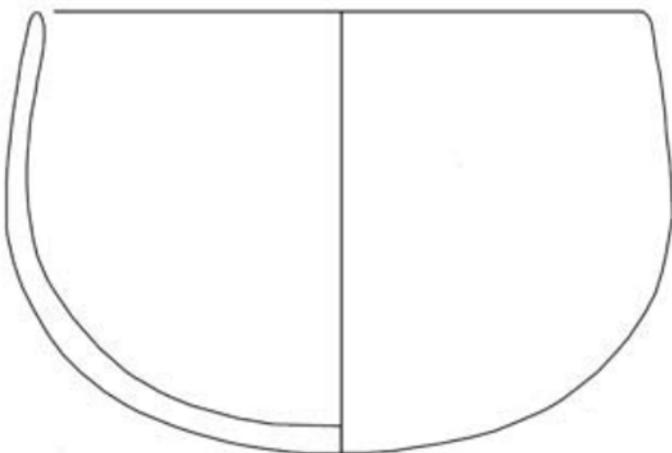
El recipiente, de forma acampanada, queda adornado por un motivo decorativo que combina dos técnicas de impresión realizada sobre el barro fresco: por un lado, se empleó un cordel para delimitar bandas horizontales paralelas de unos 7 mm de anchura y, por otro, un instrumento tipo peine para conseguir los trazos oblicuos y paralelos diagonales que llenan el hueco interior de las bandas, que alternan su dirección. Esta combinación a la hora de decorar el vaso es fruto de un intercambio de ideas o culturas, ya que los trazos impresos mediante concha o instrumento son característicos del llamado campaniforme marítimo, con origen en el estuario del Tajo, mientras que los cordados son típicos de latitudes mucho más septentrionales.

Aunque no conocemos el contexto concreto en el que fue depositado, su buena conservación parece indicar que se depositó como parte del ajuar de un enterramiento, por lo que debió de contener alimento o bebida para un difunto de una cierta posición social.

El vaso de Villa Filomena representa uno de los ejemplos mejor conservados de un recipiente de este tipo en toda Europa. Actualmente se halla expuesto de forma permanente en la sección de Arqueología del Museo de Bellas Artes de Castelló, siendo una de las piezas más emblemáticas entre las expuestas para el período calcolítico, que también cuenta con otras procedentes de este yacimiento.

Vas esfèric de llavi apuntat
Vaso esférico de labio apuntado

EL REGISTRE MATERIAL

Del jaciment als museus

Un dels majors problemes per a l'estudi actual del jaciment de Vil·la Filomena és la falta d'una metodologia científica en l'excavació primigènia fins a l'arribada de Vicente Sos a Vila-real, fet que va impedir un registre adequat i una anàlisi en profunditat per a entendre la naturalesa dels vestigis, la relació entre aquests, la seua situació espacial, etc. A més, encara que Francisco Esteve havia salvat els materials el 1938 portant-los a València, després de la Guerra Civil aquests van restar desapareguts durant dècades i se'n va perdre una part.

Malgrat això, els inventaris, dibuixos i fotografies de Sos i les seues publicacions de 1922 a 1924 són una font documental indispensable per al coneixement del jaciment; cal sumar-hi el material original, parcialment reunit de nou per Esteve, així com les peces que aquest va recollir en les dècades posteriors i les notes que va anar redactant; tot això va ser llegat per l'investigador al Museu de Belles Arts de Castelló el 2001.

Actualment, la majoria d'objectes procedents de Vil·la Filomena es custodien pel Museu, que atorga un paper destacat a alguns d'aquests mostrant-los en les vitrines de la secció de Prehistòria. També hi ha unes poques peces de ceràmica al Museu d'Arqueologia de Catalunya i al Museu de Prehistòria de València.

EL REGISTRO MATERIAL

Del yacimiento a los museos

Uno de los mayores problemas para el estudio actual del yacimiento de Villa Filomena es la falta de una metodología científica en su excavación primigenia hasta la llegada de Vicente Sos a Vila-real, hecho que impidió un registro adecuado y un análisis en profundidad para entender la naturaleza de los vestigios, la relación entre ellos, su situación espacial, etc. Además, aunque Francisco Esteve había salvado los materiales en 1938 llevándolos a València, tras la Guerra Civil estos estuvieron desaparecidos durante décadas, habiéndose perdido parte de ellos.

A pesar de esto, los inventarios, dibujos y fotografías de Sos y sus publicaciones de 1922 a 1924 son una fuente documental indispensable para el conocimiento del yacimiento; a ellos hay que sumar el material original, parcialmente reunido de nuevo por Esteve, así como las piezas que este recogió en las décadas posteriores y las notas que fue redactando; todo ello fue legado por el investigador al Museo de Bellas Artes de Castelló en 2001.

Actualmente, la mayoría de objetos procedentes de Villa Filomena se custodian por el Museo, con un papel destacado de algunos de ellos en las vitrinas de la sección de Prehistoria. También hay unas pocas piezas de cerámica en el Museo de Arqueología de Cataluña y en el Museo de Prehistoria de València.

Granadura de collaret i terròs de terra en la seu posició original en una fotografia de V. Sos.
Museu de Belles Arts de Castelló

Cuentas de collar y terrón de tierra con su posición original en una fotografía de V. Sos.
Museo de Bellas Artes de Castelló

Los materiales arqueológicos

La cultura material procedente del yacimiento es variada, compleja y representa uno de los conjuntos más importantes, por cantidad y calidad, de materiales arqueológicos de un poblado de hoyos del período eneolítico, habiendo sido estudiada por una gran cantidad de investigadores. Está formada por objetos de cerámica, hueso y piedra.

Cerámica: El conjunto está en su gran parte muy fragmentado y se compone de cerámicas de cocción reductora (con poco oxígeno) de color rojizo oscuro o grisáceo. Las formas más usuales son las fuentes y cuencos globulares o semiesféricos, carenados o con perfil simple. Generalmente no tienen decoración, o esta se realizó impresa y en algún caso unguizada, destacando un pequeño vaso o bol completo, con hombro. Mayor importancia adquieren las cerámicas campaniformes, que le darían al yacimiento su singularidad; estas aparecen igualmente fragmentadas, con decoraciones de estilo cordado, mixto o puntillado marítimo, entre los que destaca el vaso de decoración mixta impresa-cordada que se halla completo. Atendiendo a las formas y decoraciones, pudo haber en el yacimiento dos fases de hábitat, estando la última más próxima a los inicios de la Edad del Bronce.

Hueso: Entre las especies domésticas se encuentran restos de ovejas y cabras, cerdos o caballo, y se cree que pudo hallarse también un enterramiento ritual de un perro. Por su parte, las especies salvajes indican que los habitantes del poblado cazaban animales que habitarían en los bosques cercanos o en la ribera del río, tanto de tamaño grande o medio (ciervos o jabalíes) como animales más pequeños como conejos, ardillas o comadrejas. Con algunos de los huesos se elaboraron útiles como punzones, agujas o adornos. En cuanto a los restos humanos, que no han llegado hasta nosotros, se identifican un mínimo de seis individuos del tipo mediterráneo grácil, correspondiendo estos a tres adultos —una mujer y dos varones—, un probable individuo joven, un infantil de unos 12 años y otro indeterminado.

Instrumentos de piedra: Entre ellos se hallan percutores, nódulos de piedra, y hachas o azuelas de superficie pulida. En cuanto a los elementos en sílex, hay toda una gama de cuchillos o láminas, lascas, raspadores, puntas de flecha, piezas dentadas de hoz...

Adornos: Colgantes de concha entera perforada (géneros *Pinnas*, *Lutraria*, *Purpura*, *Spondylus*...) y otros elaborados de colmillo de jabalí o hueso; collares hechos de cuentas de piedra o hueso en forma discoidal, cilíndrica o prismático-triangular de color rojo, blanco o verde. También botones de hueso de perforación en V y otros adornos curvos o semilunares.

Els materials arqueològics

La cultura material procedent del jaciment és variada, complexa i representa un dels conjunts més importants, per quantitat i qualitat, de materials arqueològics d'un poblat de cloths del període eneolític, i ha sigut estudiada per una gran quantitat d'investigadors. Està formada per objectes de ceràmica, os i pedra.

Ceràmica: El conjunt està en gran part molt fragmentat i es compon de ceràmiques de cocció reductora (amb poc d'oxigen) de color vermellós fosc o grisenc. Les formes més usuals són les fonts i els bols globulars o semiesfèrics, carenats o amb perfil simple. Generalment no tenen decoració, o aquesta es va realitzar impresa i en algun cas ungulada; hi destaca un xicotet vas o bol complet, amb espata. Una major importància adquireixen les ceràmiques campaniformes, que donen al jaciment la seu singularitat; aquestes apareixen igualment fragmentades, amb decoracions d'estil cordat, mixt o puntejat marítim, entre les quals destaca el vas de decoració mixta impresa cordada que es troba complet. Ateses les formes i decoracions, va poder haver-hi en el jaciment dues fases d'hàbitat i l'última d'aquestes devia estar més pròxima als inicis de l'Edat del Bronze.

Os: Entre les espècies domèstiques es troben restes d'ovelles i cabres, porcs o cavall, i es creu que s'hi va poder trobar també l'enterrament ritual d'un gos. Per part seu, les espècies salvatges indiquen que els habitants del poblat caçaven animals que devien viure en els boscos pròxims o en la ribera del riu, tant de grandària gran o mitjana (cérvols o porcs senglars) com animals més xicotets com ara conills, esquirols o mostoles. Amb alguns dels ossos es van elaborar útils com ara punxons, agulles o adornos. Quant a les restes humanes, que no han arribat fins a nosaltres, s'identifiquen un mínim de sis individus del tipus mediterrani gràcil que corresponen a tres adults —una dona i dos homes—, un probable individu jove, un infantil d'uns 12 anys i un altre indeterminat.

Instruments de pedra: Entre aquests es troben percussors, nòduls de pedra i destrals o aixes de superfície polida. Quant als elements de sílex, hi ha tota una gamma de ganivets o làmines, resquills, raspadors, puntes de fletxa, peces dentades de falç...

Adorns: Penjolls de petxina sencera perforada (gèneres *Pinnas*, *Lutraria*, *Purpura*, *Spondylus*...) i d'altres elaborats amb ullals de senglar o os; collarets fets amb granadura de pedra o os de forma discoidal, cilíndrica o prismaticotriangular de color roig, blanc o verd. També botons d'os de perforació en V i altres adorns corbs o semilunars.

Peces de sílex. La fila superior correspon a diverses puntes de fletxa amb peduncle i aletes i un esbós de punta.
En la fila intermèdia, resquills. En la fila inferior, dos raspadors i un nucli de laminites

Piezas de sílex. La fila superior corresponde a varias puntas de flecha con pedúnculo y aletas y un esbozo de punta.
En la fila intermedia, lascas. En la fila inferior, dos raspadores y un núcleo de laminitas

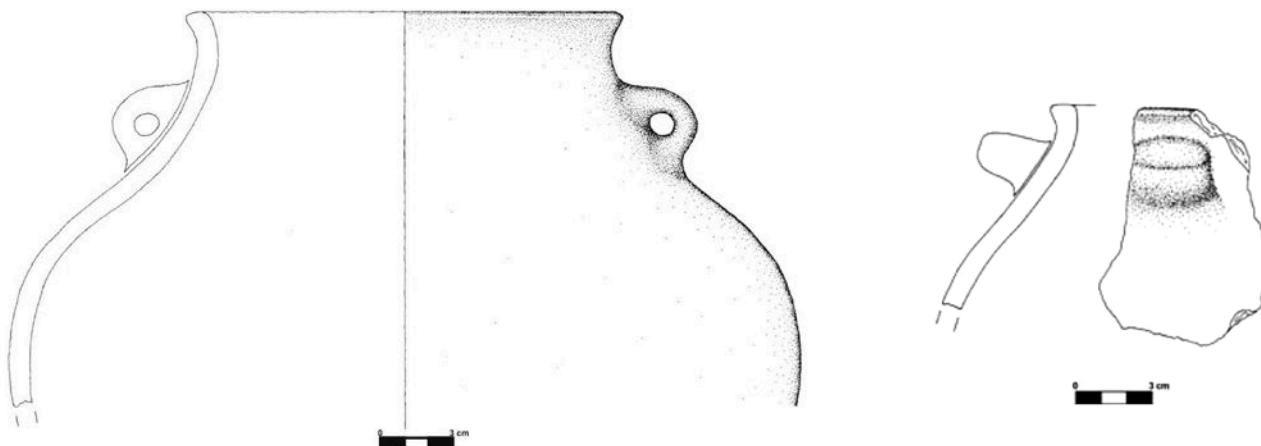
Útils de pedra polida. En la fila superior, aixes de secció oval (1) o rectangular (2, 3). En la part inferior, fragment distal d'una destral de secció oval i part medial d'una possible destral o aixa

Útiles de piedra pulimentada. En la fila superior, azuelas de sección oval (1) o rectangular (2, 3). En la parte inferior, fragmento distal de un hacha de sección oval y parte medial de una posible hacha o azuela

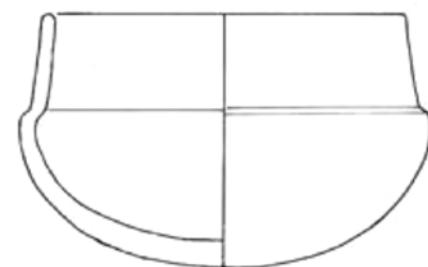

Pedra: un percussor de quarsita i dos de calcària

Piedra: un percutor de cuarcita y dos de caliza

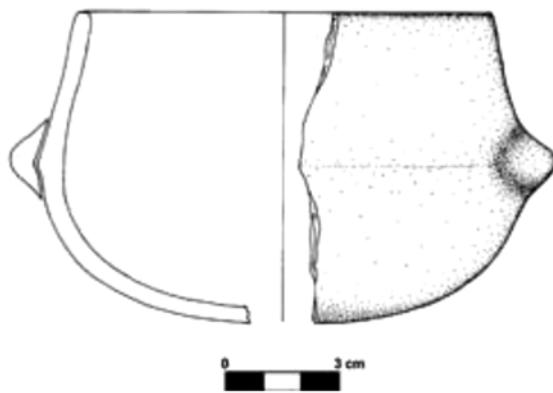
Fragments de vasos de parets entrants: el primer és de gran volum, amb ansa de cinta. El segon posseeix una llengüeta pròxima al llavi
Fragmentos de vasos de paredes entrantes: el primero es de gran tamaño, con asa de cinta. El segundo posee una lengüeta próxima al labio

0 3 cm

Vas amb espatla, complet. Tronc superior troncocònic i inferior semiesfèric o el·ipsoidal

Vaso con hombro, completo. Tronco superior troncocónico e inferior semiesférico o elipsoidal

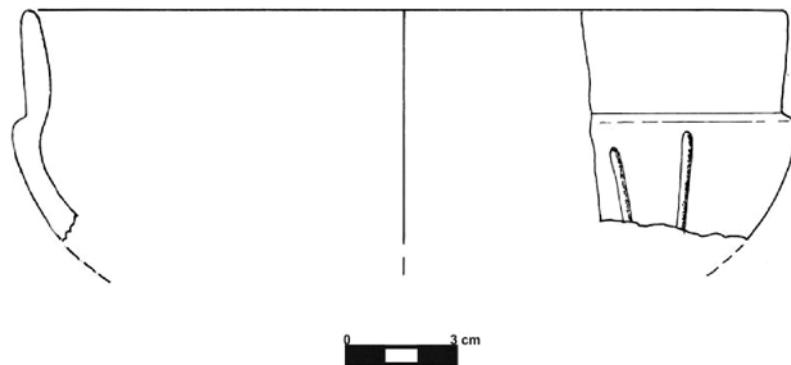

Fragment de vora i cos d'un vas carenat, cos superior hiperbòlic i inferior semiesfèric. Amb llengüeta a l'altura de la carena
Fragmento de borde y cuerpo de un vaso carenado, cuerpo superior hiperbólico e inferior semiesférico. Con lengüeta a la altura de la carena

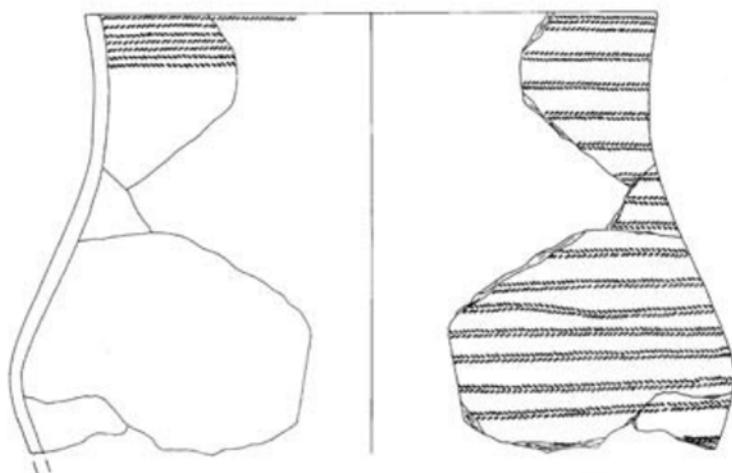
Ceràmiques amb decoració plàstica. En la fila superior, decoració incisa a base de motius unguiformes (realitzats amb les unges) formant línies paral·leles. En la fila intermèdia, fragment de vora amb cordó amb incissons transversals. En la fila inferior, fragments de llavi amb decoració a base de mamellons i de llengüetes

Cerámicas con decoración plástica. En la fila superior, decoración incisa a base de motivos unguiformes (realizados con las uñas) formando líneas paralelas. En la fila intermedia, fragmento de borde con cordón con incisiones transversales. En la fila inferior, fragmentos de labio con decoración a base de mameletes y de lengüetas

Decoració incisa. En la fila superior, tres fragments d'un vas amb espatla, amb estries verticals en el cos inferior. En la fila intermèdia, xicotet fragment amb decoració puntejada i de motius ramiformes o en espiga. En la inferior, fragment de vora d'un vas de parets entrants amb dos cordons

Decoración incisa. En la fila superior, tres fragmentos de un vaso con hombro, con acanaladuras verticales en el cuerpo inferior. En la fila intermedia, pequeño fragmento con decoración puntillada y de motivos ramiformes o en espiga. En la inferior, fragmento de borde de un vaso de paredes entrantes con dos cordones

Diversos fragments d'un vas campaniforme cordat (línies realitzades amb una corda) amb decoració a base de línies paral·leles
Varios fragmentos de un vaso campaniforme cordado (líneas realizadas con una cuerda) con decoración a base de líneas paralelas

Fragments de ceràmica campaniforme decorada d'estil mixt (cordat i imprés)

Fragmentos de cerámica campaniforme decorada de estilo mixto (cordado e impreso)

Uillatge ossi: punxons i varetes

Uillaje óseo: punzones y varillas

Petxines: valves emprades tant per a alimentació com per a decoració i confecció de collarets (perforades)

Conchas: valvas empleadas tanto para alimentación como para decoración y confección de collares (perforadas)

Elements d'adorn personal. Dos collarets de granadura discoidal i cilíndrica de diferents colors. En la línia inferior, penjoll cilíndric realitzat sobre os d'ovicaprí, botó de perforació en V i penjoll d'ullal de senglar

Elementos de adorno personal. Dos collares de cuentas discoidales y cilíndricas de distintos colores. En la línea inferior, colgante cilíndrico realizado sobre hueso de ovicáprido, botón de perforación en V y colgante de colmillo de jabalí

LA IMPORTÀNCIA CIENTÍFICA

A principis del segle xx, Vil·la Filomena va suposar una de les primeres excavacions valencianes d'un poblat amb clots, un tipus de jaciment a penes conegit llavors. Es pot considerar tot un exemple de col·laboració entre veïns, científics de diverses àrees, associacions culturals i entitats públiques en pro del coneixement científic de l'arqueologia, així com un cas pioner de l'enfocament multidisciplinari en l'estudi d'un jaciment. Desgraciadament, també va ser paradigma de la no-preservació de dades davant una intervenció mal realitzada i de diversos factors que van entorpir o van menyscavar el seu desenvolupament. No obstant això, la mala praxi emprada inicialment també va obrir el debat entorn de la protecció dels béns prehistòrics i arqueològics de la província, i es va promoure des de la Comissió Provincial de Monuments el primer concurs per a l'inventariat dels jaciments prehistòrics de Castelló el 1924.

Des del seu descobriment en els anys vint, Vil·la Filomena va ser anomenada en pràcticament tots els estudis científics peninsulars i europeus sobre el calcolític i la ceràmica campaniforme, i va col·locar Vila-real en el mapa científic internacional.

En l'àmbit comarcal, es tracta del jaciment eneolític més excel·lent de la província de Castelló i un dels pocs jaciments (10 en total) amb ceràmica campaniforme, és sense discussió el més important.

En l'àmbit autonòmic, va ser el primer poblat de clots (sitges) descobert al País Valencià i el cas més septentrional d'aquesta mena d'hàbitat en el territori. Per la seu ceràmica és un dels jaciments de major importància, ja que reuneix en les seues inhumacions el major conjunt de vasos campaniformes de l'horitzó antic, la qual cosa el converteix en paradigma per a estudiar l'impacte de la cultura del vas campaniforme en el territori.

En l'àmbit peninsular, és una referència en l'estudi dels campaniformes cordats i marítims cordats a la península Ibèrica i sobre els poblats calcolítics amb clots.

A escala europea, Vil·la Filomena és un dels punts més meridionals, en el vessant oriental peninsular, de la propagació del campaniforme de tipus cordat en el continent, a més a més, reuneix el conjunt amb major nombre de peces en un sol jaciment. La seu singular ceràmica el va fer un enclavament de referència des de molt aviat internacionalment i paradigma dels poblats en pla que des dels anys cinquanta van començar a ser el model d'hàbitat en l'Eneolític valencià.

LA IMPORTANCIA CIENTÍFICA

A principios del siglo xx, Villa Filomena supuso una de las primeras excavaciones valencianas de un poblado con hoyos, un tipo de yacimiento apenas conocido entonces. Se puede considerar todo un ejemplo de colaboración entre vecinos, científicos de diversas áreas, asociaciones culturales y entidades públicas en pro del conocimiento científico de la arqueología, así como un caso pionero del enfoque multidisciplinar en el estudio de un yacimiento. Desgraciadamente, también fue paradigma de la no-preservación de datos ante una intervención mal realizada y de diversos factores que entorpecieron o menoscabaron su desarrollo. Sin embargo, la mala praxis empleada inicialmente también abrió el debate en torno a la protección de los bienes prehistóricos y arqueológicos de la provincia, promoviéndose desde la Comisión Provincial de Monumentos el primer concurso para el inventariado de los yacimientos prehistóricos de Castellón en 1924.

Desde su descubrimiento en los años veinte, Villa Filomena sería nombrada en prácticamente todos los estudios científicos peninsulares y europeos sobre el calcolítico y la cerámica campaniforme, poniendo a Vila-real en el mapa científico internacional.

A nivel comarcal, se trata del yacimiento eneolítico más sobresaliente de la provincia de Castellón y uno de los pocos yacimientos (10 en total) con cerámica campaniforme, siendo sin discusión el más importante de ellos.

En el ámbito autonómico, fue el primer poblado de hoyos (silos) descubierto en el País Valenciano y el caso más septentrional de este tipo de hábitat en el territorio. Por su cerámica es uno de los yacimientos de mayor importancia, ya que reúne en sus inhumaciones el mayor conjunto de vasos campaniformes del horizonte antiguo, lo que lo convierte en paradigma para estudiar el impacto de la cultura del vaso campaniforme en el territorio.

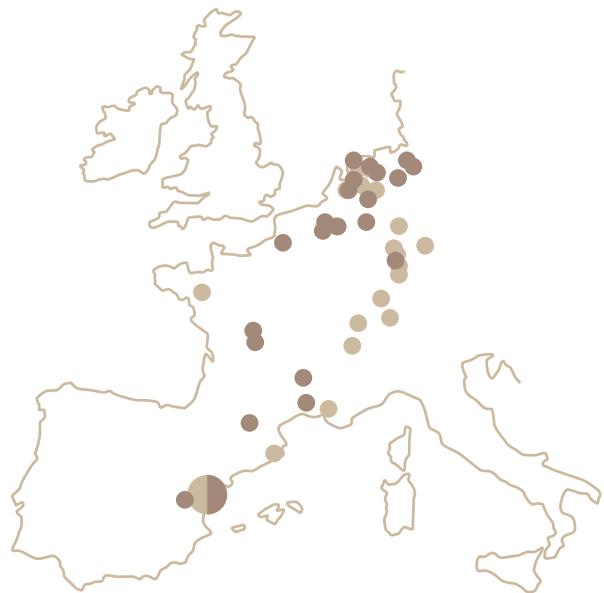
A nivel peninsular, es una referencia en el estudio de los campaniformes cordados y marítimos-cordados en la península Ibérica y sobre los poblados calcolíticos con hoyos.

A nivel europeo, Villa Filomena es uno de los puntos más meridionales, en la vertiente oriental peninsular, de la propagación del campaniforme de tipo cordado en el continente, reuniendo además el conjunto con mayor número de piezas en un solo yacimiento. Su singular cerámica lo hizo un enclave de referencia desde bien temprano a nivel internacional y paradigma de los poblados en llano que desde los años cincuenta comenzaron a ser el modelo de hábitat en el Eneolítico valenciano.

Campaniforme a Europa. En color clar, distribució geogràfica del fenomen campaniforme. En color més fosc, principals acumulacions de ceràmica campaniforme. Base: Cura (1986), Van de Noort (2006) i Soler (2014)

Campaniforme en Europa. En color claro, distribución geográfica del fenómeno campaniforme. En color más oscuro, principales acumulaciones de cerámica campaniforme. Base: Cura (1986), Van de Noort (2006) y Soler (2014)

Jaciments amb campaniforme cordat amb tota la superfície externa a base de línies horitzontals (en marró) i amb campaniforme marítim amb decoració interna (beix). Base: Cura (1986) i Soler (2014). Ressaltat, Vil·la Filomena, amb tots dos tipus

Yacimientos con campaniforme cordado con toda la superficie externa a base de líneas horizontales (en marrón) y con campaniforme marítimo con decoración interna (beige). Base: Cura (1986) y Soler (2014). Resaltado, Villa Filomena, con ambos tipos

Jaciments arqueològics amb presència de ceràmica campaniforme a la província de Castelló. Base: Gusi i Luján (2012). Ressaltat, Vil·la Filomena

Yacimientos arqueológicos con presencia de cerámica campaniforme en la provincia de Castellón. Base: Gusi y Luján (2012). Resaltado, Villa Filomena

Principals jaciments arqueològics valencians amb presència de ceràmica campaniforme. Base: Bernabeu (1984), Pérez et al. (2011) i Gusi i Luján (2012). Ressaltat, Vil·la Filomena

Principales yacimientos arqueológicos valencianos con presencia de cerámica campaniforme. Base: Bernabeu (1984), Pérez et al. (2011) y Gusi y Luján (2012). Resaltado, Villa Filomena

100 AÑOS DESPUÉS

Mai vaig abandonar ni oblidar Vil·la Filomena. D'estiu feia de tard en tard alguna visita als Pastor i sentia l'atracció de la possible troballa, que sovint sortia, fins que en 1952 enrasaren i desempregaren tota la parcel·la per plantar tarongers i el jaciment arqueològic restà enterament exhaustit. Tan intensa fou la meua recerca, que en aquella ocasió sols sortiren uns ossos i testos inaprofitables. (F. Esteve, 2003)

Con estas palabras, se lamentaba el arqueólogo Francisco Esteve Gálvez de la desaparición, en 1952, de una estación prehistórica de tan gran importancia internacional como había sido Villa Filomena, que con sus difíciles inicios se había acabado convirtiendo en un paradigma de yacimiento del período calcolítico en la provincia, de los poblados con hoyos a nivel peninsular y del campaniforme a nivel europeo.

En los últimos años, el conocimiento científico de Villa Filomena se ha revitalizado con nuevas revisiones historiográficas, entre las que destaca la obra *Villa Filomena, Vila-real. Memoria de una excavación nonagenaria. Un poblado de hoyos con campaniforme*, editado por Jorge A. Soler en 2013 a cargo de la Diputación de Castellón y en la que colaboran más de una decena de expertos del Museo Arqueológico de Alicante, Servicio de Investigaciones Arqueológicas y Prehistóricas de la Diputación de Castellón, Universitat Jaume I de Castelló o la Universidad de Alicante. La presencia del yacimiento vila-realense en la bibliografía europea en el estudio del calcolítico y el fenómeno campaniforme es imprescindible y abundante, y futuros estudios arrojarán luz sobre muchos aspectos hasta ahora desconocidos.

Hoy, ningún rastro queda en los terrenos que ocupaba la antigua parcela del hallazgo; en el mismo espacio donde vivieron y murieron nuestros ancestros se han construido infinidad de villas de recreo y grandes chalets con piscina. Aunque los daños sobre el patrimonio arqueológico pueden haber sido desastrosos, se puede afirmar que, cuatro milenios después, este lugar nunca ha dejado de ser el hogar de los vila-realenses.

Todavía pueden producirse nuevos hallazgos en un futuro, ante los cuales cabrá estar preparados para no repetir los errores del pasado. Tal vez Villa Filomena no ha dicho su última palabra.

100 ANYS DESPRÉS

Mai vaig abandonar ni oblidar Vil·la Filomena. D'estiu feia de tard en tard alguna visita als Pastor i sentia l'atracció de la possible troballa, que sovint sortia, fins que en 1952 enrasaren i desempregaren tota la parcel·la per plantar tarongers i el jaciment arqueològic restà enterament exhaustit. Tan intensa fou la meua recerca, que en aquella ocasió sols sortiren uns ossos i testos inaprofitables. (F. Esteve, 2003)

Amb aquestes paraules, es lamentava l'arqueòleg Francisco Esteve Gálvez de la desaparició, el 1952, d'una estació prehistòrica de tan gran importància internacional com havia sigut Vil·la Filomena, que amb els seus difícils inicis s'havia acabat convertint en un paradigma de jaciment del període calcolític a la província, dels poblat amb clots en l'àmbit peninsular i del campaniforme a escala europea.

En els últims anys, el coneixement científic de Vil·la Filomena s'ha revitalitzat amb noves revisions histriogràfiques, entre les quals destaca l'obra *Villa Filomena, Vila-real. Memoria de una excavación nonagenaria. Un poblado de hoyos con campaniforme*, editat per Jorge A. Soler el 2013 a càrrec de la Diputació de Castelló i en la qual col·laboren més d'una desena d'experts del Museu Arqueològic d'Alacant, Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de la Diputació de Castelló, Universitat Jaume I de Castelló o la Universitat d'Alacant. La presència del jaciment vila-realenc en la bibliografia europea en l'estudi del calcolític i el fenomen campaniforme és imprescindible i abundant, i futurs estudis llançaran llum sobre molts aspectes fins ara desconeguts.

Avui, cap rastre queda en els terrenys que ocupava l'antiga parcel·la de la troballa; en el mateix espai on van viure i van morir els nostres ancestres s'han construït infinitat de vil·les d'esbarjo i grans xalets amb piscina. Encara que els danys sobre el patrimoni arqueològic poden haver sigut desastrosos, es pot afirmar que, quatre mil·lennis després, aquest lloc mai ha deixat de ser la llar dels vila-realencs.

Encara poden produir-se noves troballes en un futur, davant les quals caldrà estar preparats per a no repetir els errors del passat. Tal vegada Vil·la Filomena no ha dit la seu última paraula.

BIBLIOGRAFIA

ALBELDA GARCÍA, J. F. *Tresors Arqueològics de Vila-real*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2013.

BOSCH GIMPERA, P.; PERICOT GARCÍA, L. «Les civilisations de la Péninsule Ibérique pendant le Néolithique et l'Énéolithique». *L'Anthropologie*, tom 35. París, 1925.

BELTRÁN BIGORRA, F. «Sobre un yacimiento eneolítico de Villarreal (Castellón)». *Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural*, tom XXII, p. 341. Madrid, 1922.

BERNABEU, J. *El vaso campaniforme en el País Valenciano*. València: Museu de Prehistòria de València, 1984.

CURA MORERA, M. «Los vasos campaniformes cordados con decoración interna de "Vila Filomena" (Vila-real, Castellón) en su contexto europeo». *Cuadernos de prehistoria y arqueología castellonenses*, núm. 12. Castelló de la Plana: Diputació de Castelló, 1986.

ESTEVE GÁLVEZ, F. *Vila Filomena*. Castelló de la Plana: Museu de Belles Arts de Castelló.

— *L'estació prehistòrica de Vila Filomena*. Castelló de la Plana: Museu de Belles Arts de Castelló.

— «Necrópolis de Vila Filomena». *Les cultures neolítiques del Maestrat i la Plana de Castelló*. Castelló de la Plana: Museu de Belles Arts de Castelló.

— «La cueva sepulcral del "Calvari d'Amposta"». *Pyrenae, revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental*, núm. 2, 1966.

GARRIDO PENA, R. «El fenómeno campaniforme: un siglo de debates sobre un enigma sin resolver». *Acercándonos al pasado: Prehistoria en 4 actos*. Madrid: Ministeri de Cultura, 2007.

GUSI, F.; LUJÁN, J. «El vaso campaniforme en la provincia de Castellón y territorios limítrofes». *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, núm. 30. Castelló de la Plana: Diputació de Castelló, 2012.

HARRISON, R. J. «El vaso campaniforme como horizonte delimitador en el Levante español». *Cuadernos de prehistoria y arqueología castellonense*, núm. 1. Castelló de la Plana: Diputació de Castelló, 1974.

— «The Bell Beaker Cultures of Spain and Portugal». *American School of Prehistoric Research Bulletin*, núm. 35. Cambridge-Massachussets, 1977.

LÓPEZ BRAVO, F.; BENEDITO NUEZ, J.; MELCHOR MONSERRAT, J. M. «El segle xx i l'Arqueologia a Vila-real. Els primers pobladors». *Font*, núm. 4. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2002.

MESADO OLIVER, N. «Sobre el Eneolítico y la Edad del Bronce en término del municipio de Artana (la Plana Baixa, Castellón) a través de una “deessa” esculturada y dos cavidades: La Masadeta y Els Castellets». *Archivo de Prehistoria Levantina*, vol. xxiv. València, 2001.

MUÑOZ AMILIBA, A. M. «El Eneolítico en el País Valenciano y Murcia». *Arqueología del País Valenciano: panorama y perspectivas*. Alacant: Universitat d'Alacant, 1985.

OLÀRIA DE GUSI, C. «Un hallazgo neolítico en Vila-real (Castellón)». *Cuadernos de prehistoria y arqueología castellonenses*, núm. 4. Castelló de la Plana: Diputació de Castelló, 1977.

PÉREZ JORDÁ, G. et al. *Vida y muerte en la desembocadura del Serpis durante el III y el I milenio a.C.* València: Diputació de València, 2011.

PERONA VILLARREAL, D. *Tres aspectos inéditos en la historia de Villarreal*. Vila-real: Caixa Rural Catòlica Agrària, 1982.

SOLER DÍAZ, J. A. *Villa Filomena, Vila-real (Castellón de la Plana). Memoria de una excavación nonagenaria. Un poblado de hoyos con campaniforme*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 9. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Castelló de la Plana: Diputació de Castelló, 2013.

— *Campaniforme. Intercambio en la Prehistoria. Intercambio entre museos*. Catàleg de l'exposició. Alacant: Diputació d'Alacant, 2014.

— «Villa Filomena en el panorama del campaniforme cordado de la Península Ibérica». ¡Un brindis por el príncipe!: *el vaso campaniforme en el interior de la Península Ibérica (2500-2000 A.C.)*. Catàleg de l'exposició. Madrid: Museu Arqueològic Regional, 2019.

SOS BAYNAT, V. «Una estación prehistórica en Villarreal». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, III. Castelló de la Plana, 1922.

— «Una estación prehistórica en Villarreal». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, IV. Castelló de la Plana, 1923.

— «Una estación prehistórica en Villarreal». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, V. Castelló de la Plana, 1924.

— *Villa Filomena. Inventario*. Castelló de la Plana: Museu de Belles Arts de Castelló, 1924.

SOS PARADINAS, A. *Biografía del profesor Dr. D. Vicente Sos Baynat*. Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I, 2013.

SUÁREZ OTERO, J. «Cerámica campaniforme con decoración cordada en la Península Ibérica. Acotaciones en torno a una problemática». *Boletín Auriense*, xxvi, 1997.

TUIXANS PEDRAGROSSA, J. «La estación prehistórica "Filomena" de Villarreal». *Anuario guía de la provincia de Castellón*. Castelló de la Plana, 1923.

VAN DE NOORT, R. «Argonauts of the North Sea. A Social Maritime Archaeology for the 2nd Millennium BC». *Proceedings of the Prehistoric Society*, núm. 72, 2006.

VIL·LA FILOMENA: UN VIATGE A LA PREHISTÒRIA

EXPOSICIÓ

«Vil·la Filomena, els primers habitants de Vila-real»

Museu Etnològic del Termet
Ermita de la Mare de Déu de Gràcia
Riu Millars

Organitza: Departament de Museus. Regidoria de Cultura. Ajuntament de Vila-real

Comissariat: Arqueocas. Patrimoni i Arqueologia

Coordinació tècnica: Carmela Falomir Ventura i Carmen Elena Romero Girona

Muntatge i il·luminació: José Javier Simó Sanchís

Cessió dels materials arqueològics: Museu de Belles Arts de Castelló

Transport: Espais d'Art

Assegurança: Mapfre

Producció i retolacions: Fusteria Rafa Pitarch, Rótulos Vila-real

CATÀLEG

Edita: Ajuntament de Vila-real

Textos: Jose Francisco Albelda García. Arqueocas

Coordinació: Carmela Falomir Ventura

Correcció lingüística i traducció: Regidoria de Normalització Lingüística. Ajuntament de Vila-real

Supervisió científica: Arturo Oliver Foix. SIAP Castelló

Disseny i maquetació: Drip Studios, SL

Fotografies: Arqueocas

Impressió: Imprenta Diputació de Castelló

ISBN: 978-84-18108-43-3

Depòsit Legal: CS 456-2023

© Dels textos: el seu autor

© De les imatges: els seus autors

Il·lustracions: J. R. Almeida Olmedo

Vila-real, juny de 2023

Ajuntament
de Vila-real

LNVRSSXI
la nova Vila-real del s.XXI
Sostenible Inclusiva Ocupacion Sustentable Innovadora

 ARQUEOCAS
PATRIMONIO Y ARQUEOLOGÍA

M U S E U
de Belles Arts de Castelló

 Diputació
de Castelló

junts
 Vila-real
avanza